

MISCELLANEA

Bartłomiej Kaczyński

DAWNY MŁYN WODNY „PATORRA” W ŚWIETLE BADAŃ WYKOPALISKOWYCH PRZEPROWADZONYCH LATEM 2012, NA STANOWISKU XXI W SZKOTOWIE, POW. NIDZICKI

Słowa kluczowe:

młynarstwo w Prusach, Szkotowo, badania archeologiczne młynów

Schlüsselwörter:

Mühlwesen in Preußen, Skottau, archäologische Mühlenforschungen

Keywords:

milling in Prussia, Szkotowo, archaeology of mills

INSTYTUT MAZURSKO-WARMIŃSKIEGO
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

Wies Szkotowo położona jest we wschodniej części Pojezierza Chełmińsko-Dobrzyńskiego, ok. 12 km na wschód od Nidzicy. Okolica ta charakteryzuje się krajobrazem z dużą ilością wyniesień polodowcowych (niekiedy przekraczających 300 m n.p.m.) oraz licznych jezior morenowych. Stanowisko XXI położone jest na obszarze AZP 32–59, na krawędzi doliny rzeki Szkotówki, rejonie o krajobrazie polno-łąkowym poprzecinanym licznymi kanałami melioracyjnymi (Ryc. 1). Miejsce badań oddalone jest około 2 km na południe od wsi i ok. 300 m na zachód od drogi powiatowej łączącej Szkotowo oraz Kozłowo. Stanowisko zlokalizowane jest na lewym brzegu Szkotówki, w obniżeniu terenowym porośniętym drzewami.

Stanowisko zostało odkryte w 2011 r. przez Krzysztofa Bucholskiego, który to poszukując z racji zainteresowań informacji o dawnych młynach wodnych w powiecie kozłowskim, natrafił na lokalizację młyna o nazwie „Patorra” na starej niemieckiej mapie z II poł. XIX w. Głównym motywem przeprowadzonej kwerendy było koło młyńskie, które widnieje w herbie wsi Kozłowo. Po dokonanych odkryciach odszukał miejsce w terenie zwracając uwagę na jego nienaturalne ukształtowanie. W czerwcu 2012 r. zwrócił się do firmy ARCHEO – ADAM o przeprowadzenie badań sondażowych, mających na celu rozpoznanie ewentualnych pozostałości dawnego młyna wodnego. O planowanych badaniach poinformował 3 lipca 2012 r. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Badania przeprowadzili archeolodzy oraz pracownicy fizyczni firmy ARCHEO – ADAM.

Pierwsza wzmianka, z którą wiązać należy okolice Szkotowa pochodzi z 1321 r., kiedy to „Fryderyk z Wildenbergu, mistrz ziemski pruski, nadaje panu Piotrowi z Leszcza (Heselecht), Heinemanowi z Bażyn (Wądzynia) i jego bratu Konradowi w uznaniu za zasług ich i ich rodziców 1400 włók w ziemi saskiej na prawie chełmińskim.” Ziemie te leżą nad Wkrą „w kierunku ku januszowskiemu jezioru (Junnischau, Innisken) i Szkotówce (Scottaw) 2 mile wzdłuż i wszerz”¹.

Miejscowość Szkotowo została założona w 1348 r. Wówczas Wielki Mistrz Henryk Tusmer nadał Michałowi i Janowi ze Szkotowa 80 włók w Szkotowie, na takim samym prawie, na jakim otrzymał Piotr z Leszcza². Inne źródło podaje, że dokument został wystawiony 14 października dla Hermanna, Michela oraz Hansa Kostków. Dokument ten, jednak nie wspominał o latach wolnizny, z czego można przypuszczać, że wieś lokowana była już wcześniej za czasów panowania wielkiego mistrza Luthera z Brunszwiku (1330–1335)³.

W czasie wojen polsko-krzyżackich na początku XIV w., przez Szkotowo przeszły wojska polsko-litewskie podążające na Malbork, którym na drodze stanęły oddziały krzyżackie pod Grunwaldem. W czasie wojny „głodowej” w 1414 r. Szkotowo zostało całkowicie spustoszone.

W 1418 r. w ramach akcji kolonizacyjnej po zniszczeniach wojennych Wielki Mistrz Michał Küchmeister nadaje Henrykowi z Mielna (Mehlen) 30 włók na prawie magdeburskim w Szkotowie⁴. Podkreślić należy, że Szkotowo obok Ulnowa oraz Turzy Wielkiej było pierwszym majątkiem obdarzonym prawem magdeburskim (niemieckim).

Kolejne wzmianki historyczne pochodzą z XVI oraz XVII w., związane są z rodami arystokratycznymi Kostków oraz Gołyńskich. Pierwsza z nich pochodzi z 1565 r., kiedy to książę Olbracht nadaje Janowi Kostce ze Szkotowa na prawie lennym 20 włók, położonych obok posiadłości Michała Follera.⁵ W 1600 oraz 1625 r. w spisach stanu rycerstwa we wsi Szkotowo Jan, Mikołaj, Stanisław oraz Felix Kostkowie posiadają 80 włók. W 1680 r. wieś należała już do dwóch właścicieli, Aleksandra Kostki oraz Sebastiana von Drauschewitz. W 1717 r. właścicielami Szkotowa byli wdowa po pułkowniku von Lauson i kapitan Siegmund von Schönaich. Szlachecki majątek Szkotowa oraz posiadaną przez siebie część dóbr Frąknowo Sophie Elisabeth von Haubitz sprzedała 13 czerwca 1766 r. kapitanowi Adamowi Wilhelmowi von Lessel, właścicielowi Kownatek. W źródłach w 1782 r.,

¹ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Olsztyn 2009, s. 256.

² Ibidem, s. 271.

³ J. Wijaczka, *Dzieje wsi do końca XVIII wieku [w:] Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 194.

⁴ W. Kętrzyński, op. cit., ss. 228, 286.

⁵ Ibidem, s. 286.

jako właścicielka Szkotowa wymieniona jest pani von Mogiłowski⁶. Inna wzmianka mówi, że szlacheckie małżeństwo Mogiłowskich w 1769 r. podarowało wieś Szkotowo szpitalowi w Nidzicy, jako darowiznę z przeznaczeniem na utworzenie fundacji pomagającej biednym i potrzebującym pomocy⁷.

W XIX oraz początku XX w., właścicielem majątku w Szkotowie był Ivan von Livonius, posiadający także duży majątek w Rychnowie. Majątek w Szkotowie liczył ponad 1000 ha ziemi. W latach 20. XX w. majątek szkotowski zmniejszył się do 361 ha. Właścicielem był niejaki von Schack⁸. W 1939 r. w Szkotowie mieszkało 401 osób.

Szkola w Szkotowie wymieniona jest po raz pierwszy w 1579 r., w trakcie pierwszej wizytacji kościelnej. W 1858 r. do Szkotowa należało 4965 morgów ziemi. W 1871 r. we wsi było 21 domów. W latach 1871 i 1890 mieszkało w niej 157 i 178 osób. Na początku XIX w. Szkotowo liczyło 10 domów i 68 mieszkańców⁹. W 1914 r. w okolicach Szkotowa prowadzone były działania wojenne między armią cesarstwa rosyjskiego oraz niemieckiego¹⁰.

W Szkotowie funkcjonowała karczma, czego potwierdzeniem jest wzmianka z 1552 r., sporządzona przez Johanna Girkiusa – pastora, pełniącego urząd archiprezbitera, podczas wizytacji podległego sobie terenu. Opisuje on pastora ze Szkotowa, który wraz z małżonką, przesiaduje ciągle w knajpie i mimo napomnień ciągle jest pijany¹¹.

Najstarszym źródłem, które dostarcza informacji o młynie wodnym Patorra jest *Atlas prowincji Prus Wschodnich, Litwy, Prus Zachodnich i sieci dystryktów* autorstwa Friedricha Leopolda von Schröttera, wydanej w latach 1796–1802¹². Na arkuszu interesującej nas okolicy w skali 1:50 000 na południe od Szkotowa widnieje kompleks zabudowań (młyn wodny oraz dwa budynki), podpisane *Skottau M oder Patora I.* (Ryc. 2).

Niezwykle interesująca jest nazwa miejsca Patorra, posiadająca pochodzenie z półwyspu Iberyjskiego. Nazwa ta w języku hiszpańskim oznacza potocznie nogę, względnie łydkę. Znane są potrawy kulinarne z nóg drobiu, posiadające w nazwie określenie Patorra. W języku portugalskim Patorra, posiada trzy znaczenia: 1. portugalska odmiana winorośli – czerwone winogrona na wino; 2. wielka noga, wielka stopa; 3. potoczna nazwa ptaka, dzierłatki lub skowronka.

⁶ J. Wijaczka, op. cit., s. 194.

⁷ Ibidem, s. 110.

⁸ M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1999, s. 351.

⁹ E. Matuszewski, *Dzieje wsi [w:] Nidzica, Z dziejów miasta i okolic*, red. T. Kurzyńska, Olsztyn 1976, s. 132.

¹⁰ M. Meyhofer, *Der Kreis Neidenburg*, Bochum 1968, ss. 111, 112, 114.

¹¹ J. Wijaczka, op. cit., s. 90.

¹² F.L. Schrötter, *Karte von Ost-Preußen nabst Preußisch Littauen und West-Preußen nebst dem Netz-district*, Berlin 1802–1812, arkusz XVI.

Nazwa Patorra, w kontekście wystąpienia na mapie Schröetter'a, oznacza najprawdopodobniej nazwisko właściciela lub pracownika młyna. Obok tej nazwy dysponujemy, również inicjałem imienia literą „I.”. Niestety, w źródłach nie zachowała się żadna wzmianka, mówiąca o młynie i jej właścicielu. Wystąpienie nazwiska wraz z inicjałem na mapie z lat 1796–1802, sugeruje, że w tym okresie właścicielem młyna, mógł być I. Patorra.

Na początku XIX w. w młynie, wchodzącym w skład majątku Szkotowa, mieszkało 6 osób¹³. Kolejne dane archiwalne, odnajdujemy w II poł. XIX w. Na mapie z 1880 r. utworzonej przez *Köglisch Preußischen Landesautnahme*, w interesującym nas miejscu na południe od Szkotowa, widnieje młyn opisany *Patorra M.*. Nazwa oznacza opis na mapie „młyn Patorra”. Co jednak ciekawe, zwraca uwagę fakt użycia określenia, które pełniło już funkcję regionalnej nazwy obiektu. Najprawdopodobniej w okresie tworzenia mapy nazwa ta była już na stałe przyjęta i zapewne w permanentnym użytku wśród lokalnej społeczności.

Wśród źródeł pisanych, odnaleziono, jedynie pojedyncze wzmianki, pochodzące z II połowy XIX w. W źródłach niemieckich, w spisie w powiecie nidzickim w 1883 r., odnaleziono wzmiankę o młynach wodnych i wiatrowych. Wśród 23 funkcjonujących młynów, wymieniony jest obiekt Patorra¹⁴.

W jednym ze sztandarowych dzieł, mianowicie w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pojawia się wzmianka o interesującym nas obiekcie, w kontekście opisu rzeki Działdówki, która *napędza młyn Satora*¹⁵. W tym przypadku, mamy do czynienia z pomyłką, bądź nieumyślnym przekręceniem nazwy Patorra.

W II połowy XIX w. młyn Patora, wchodził w skład majątku (wraz z folwarkiem), który liczył w 1871: 11, zaś w 1890 r.: 12 domów, w których mieszkało 204 i 171 osób.¹⁶ Ówczesnym właścicielem majątku, liczącego 1000 ha ziemi (wraz z młynem) był Ivan von Livonius. Dobra sprzedano w latach 20 XX w. Właścicielem dworu w Szkotowie aż do roku 1939 była rodzina von Schack¹⁷.

Niestety, zarówno początek funkcjonowania tajemniczego obiektu Patorra, jak i jego schyłek owiane są tajemnicą, z uwagi, że nie zachowały się żadne źródła historyczne. W 1926 r. na mapie wykonanej przez *Reichsamt für Landesaufnahme*, nie ma zaznaczonego młyna ani też żadnego opisu miejsca (Ryc. 3)¹⁸. Trudno powiedzieć, co mogło być przyczyną upadku interesującego nas obiektu, który zaledwie w okresie dwóch pokoleń zniknął z map.

¹³ E. Matuszewski, op. cit., s. 132.

¹⁴ M. Meyhofer, op. cit., s. 235.

¹⁵ F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1880, T. II., s. 262

¹⁶ E. Matuszewski, op. cit., s. 132.

¹⁷ M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, op. cit., s. 351.

¹⁸ M. Meyhofer, op. cit., mapa w załączniku.

Badania wykopaliskowe prowadzone były między 9 a 27 lipca 2012 r. w dwóch etapach: etapie badań sondażowych oraz szerokopłaszczyznowych. Podstawowym celem prac była weryfikacja lokalizacji dawnego młyna wodnego na rzece Szkotówce. Badania wykopaliskowe były prowadzone przez mgr mgr Bartłomieja Kaczyńskiego oraz Adama Mackiewicza z pomocą mgr Iwony Zduńskiej oraz studentek Dominiki Barcz i Anety Kickiej¹⁹.

W trakcie pierwszego (sondażowego) etapu prac badawczych wytyczono i założono 8 sondaży o wymiarach: 15×3 , 13×3 , 10×2 , 10×3 , $9 \times 1,5$, $7 \times 1,5$, $4 \times 2,5$, 6×4 , $2,5 \times 2,5$ m oznaczonych rzymskimi cyframi od I do IX (Ryc. 4). W trakcie pierwszego etapu przebadano obszar o pow. 2,5 ara (255,25m²).

W tym etapie prac założono wykop I o wymiarach 3 na 15 m, w północno-wschodniej części działki, w miejscu, gdzie spodziewano się pozostałości mechanizmów młyna. Wykop zlokalizowany był w miejscu zbiegania się dwóch wałów ziemnych, pomiędzy którymi znajdował się wyraźny uskok. Z interpretacji mapy archiwalnej, wynikało że mogło być to miejsce, w którym, woda ze znajdującego się niegdyś, w tym obszarze zbiornika, napędzała młyn, a następnie wpadała do nurtu Szkotówki.

Prace ziemne rozpoczęto od zdjęcia humusu w obrębie wykopu I, który składał się z ciemnobrunatnej, zbitej próchnicy oraz posiadał miąższość ok. 0,2–0,4 m. W południowej części wykopu, w momencie usuwania wierzchniej warstwy ziemi, zarejestrowano pozostałości bruku kamiennego. Układ kamieni zaobserwowano na wysokości 183,97 – 184,18 m n.p.m.

Po zdjęciu kamieni, w południowej części wykopu zarejestrowano nawarstwienia o charakterze nasypowym, złożone z przemieszanych warstw złożonych z szarych i brunatnych piasków. Na poziomie ok. 1 m poniżej współczesnego poziomu nasypu, zarejestrowano w warstwie ciemnobrunatnego piasku dużą ilość materiału ceramicznego datowanego na XV oraz XVI w. Ze skupiska ceramiki pozyskano fragmenty dzbanka odwrótnie gruszkowatego o siwej powierzchni.

W centralnej części wykopu uchwyciono fragment silnie zniszczonej ściany drewnianej, osadzonej w przemieszonym szaro-brunatnym piasku ze zbutwiałymi gałęziami. Były to nawarstwienia o charakterze spływowym, które wiązać należy z okresem funkcjonowania młyna. W północnej partii wykopu I uchwyciono kołiste zarysy trzech dołków posłupowych. Niestety zachowały się wyłącznie spągi. Obiekty oznaczono literami alfabetu A, B oraz C. Obiekt A leżał na środku szerokości wykopu I, posiadał lekko-owalny zarys oraz średnicę 0,2 m oraz głębokość 0,04 m. Wypełnisko złożone było z ciemnobrunatnego piasku. Obiekt B zlokalizo-

¹⁹ Pragnę serdecznie podziękować koleżankom za pomoc przy dokumentacji oraz opracowaniu wyników badań.

wany był 0,95 m od dołka oznaczonego literą A w kierunku wschodnim. Posiadał kolisty zarys o średnicy 0,2 m, oraz głębokość 0,04 m. Podobnie jak, obiekt A, dołek posłupowy B, miał wypełnisko złożone z ciemnobrunatnego piasku. Obiekt C leżał ok. 0,9 m na północ od B. Posiadał owalny zarys o wymiarach $0,2 \times 0,15$ m. Posiadał miąższość jedynie 0,02 m. Wypełnisko obiektów złożone było z ciemnobrunatnego piasku.

Ze stratygrafii wykopu I wynika, że nasyp zlokalizowany w południowej części badanej powierzchni wykopu, powstał prawdopodobnie w I poł. XVII w. Potwierdzeniem tego faktu, jest układ warstw o charakterze zasypiskowym z dużą ilością materiału ceramicznego datowanego na XV–XVII w.

Lekkie wyniesienie zaobserwowane w północnej części wykopu I, zbudowane głównie z ciemnobrunatnej, zbitej próchnicy z dużą ilością kamieni, należy datować na czasy współczesne. Jest to nasyp powstały wskutek kopania rowu melioracyjnego, wpadającego pod kątem prostym do rzeki Szkotówki.

Wykop II założono równolegle do wykopu I, dokładnie 4 m w kierunku wschodnim. Odcinek ten posiadał wymiary 10×3 m. Założenie wykopu w tym miejscu, podyktowane brakiem odnotowania ścian dawnego młyna wodnego w wykopie I. Miejsce, w którym założono wykop II, w południowej części było zabagnionym obniżeniem terenu, zaś w części północnej znajdował się najwyższy punkt nasypu antropogenicznego, układającego się podłużnie do pobliskiego rowu melioracyjnego.

W trakcie zdejmowania humusu zaobserwowano bardzo dużą ilość dużych kamieni polnych (otoczaków) silnie porośniętych roślinnością. Gdzie niegdzie spośród uchwyconego skupiska trafiały się fragmenty kamieni młyńskich (łącznie 7 sztuk). Wykop II eksplorowany był do głębokości 1,8 m – poziomu podsiąkania wód powierzchniowych.

W południowej części wykopu, w obniżeniu terenowym, na poziomie 182,38 m n.p.m. (ok. 0,6 m od powierzchni terenu), odsłonięto fragment trzech bali drewnianych. Owe elementy leżały na linii wschód – zachód, w warstwie złożonej z beżowego żwiru z kamieniami. Uchwycono je na całej szerokości wykopu tj. 3 m. Belki leżały obok siebie, pierwsza od północy w przekroju kwadratowa, posiadała szerokość 0,5 m, zaś druga o przekroju prostokątnym, miała 0,3 grubości. Jedna posiadała wycięcie, z pionowymi śladami użytkowania, wytarcia. Ok. 0,4 m od belek w kierunku północnym, zlokalizowany był rząd pionowo wbitych dranic drewnianych, miejscami silnie zniszczonych. Element odsłonięto na długości 3,4 m. Deski miały szerokość ok. 0,3 m, zaś grubość 0,1 m. W południowo-wschodniej części wykopu, za belkami drewnianymi, leżało nawarstwienie składające się z szaro-żółtego piachu z dużymi kamieniami oraz gałęziami. Od strony północnej belka z wycięciami, wzmocniona była dodatkowo pionowo wbitymi grubymi gałęziami.

W centralnej części wykopu na poziomie odkrycia reliktyw drewnianych tj. 182,30 m n.p.m., zarejestrowano skupisko gałęzi z kamieniami, leżące w warstwie beżowego żwiru. W północnej części na omawianym poziomie, natrafiono na fragment zniszczonej drewnianej ściany. Odsłonięto fragment długości 0,8 m, wysokości 0,5 m. Odcinek ściany składał się z dwóch belek szerokości 0,3 m, ułożonych piętrowo. Relikty drewniane zalegały w warstwach silnie przemieszanych, złożonych z szaro-żółtego piasku oraz zbutwiałych gałęzi z kamieniami.

Nasyp przecięty wykopem II, powstał po okresie funkcjonowania młyna. Warstwy wypełnione ceramiką XV–XVIII w. leżały pod grubymi zwałami gleb. Warstwy zasypowe z dużą ilością kamieni, powstały zapewne podczas użytkowania okolicznych pól. Miejsce to mogło pełnić funkcję kamienicy polnej. Relikty drewnianych konstrukcji młyna, zarejestrowano w obniżeniu terenowym, gdzie przykryte były nawarstwieniami spływowymi, silnie porośniętymi roślinnością bagienną. Wydaje się prawdopodobny scenariusz, że w momencie porzucenia młyna, miejsce napływu wody zasypano, odcinając przepływ między zbiornikiem wodnym, (który widnieje na dawnych mapach) a rzeką Szkotówką.

Wykop sondażowy oznaczony numerem III, założono 8 metrów na wschód od wykopu II. Odcinek ten posiadał wymiary 10 × 2. Celem założenia wykopu w tym miejscu, było uchwycenie zasięgu konstrukcji drewnianych, odkrytych w II wykopie.

Prace ziemne rozpoczęto od zdjęcia humusu, który w tej części badanej działki posiadał grubość 0,3 m oraz złożony był z ciemnobrunatnej, zbitej próchnicy z dużymi kamieniami, silnie porośniętej roślinnością. W południowej części wykopu, na głębokości ok. 0,5 m od powierzchni terenu uchwyciono skupisko dużych kamieni, zalegających w ciemnobrunatnej, zbitej warstwie piachu. Początkowo uznano, że kamienie leżą w przypadkowym rozproszeniu, lecz po odsłonięciu i obkopaniu całości, tworzyły rząd. Linia złożona była z dwóch warstw kamieni ułożonych w rzędzie (3 w górnym, 7 w dolnym). Trudno jednoznacznie określić funkcję oraz chronologię odsłoniętego elementu, ale najprawdopodobniej kamienie zostały ułożone w celu wzmocnienia nasypu.

Na głębokości 1,5 m od powierzchni terenu w północnej części wykopu, uchwyciono cienkie nawarstwienie złożone z ciemnoszarego, zglinionego piasku z dużą ilością zbutwiałych gałęzi. Poniżej na głębokości ok. 182,10 m n.p.m. zarejestrowano pozostałości umocnienia drewnianego z palami drewnianymi. Pozostałości drewniane zalegały w przemieszanym żółtym i brunatnym piasku. Uchwyczone relikty drewniane pełniły pierwotnie funkcję wzmocnienia przedniej części młyna, analogiczny fragment „płotu” został odsłonięty w wykopie II.

Warstwy zbutwiałych gałęzi, występujące w nagromadzeniach, rejestrowane na całej długości wykopu III w zglinionym piasku powstały zapewne w trakcie porzucenia młyna, w momencie gdy woda przestała przepływać przez badane miejsce.

Kolejny wykop sondażowy, oznaczony numerem IV, założono pomiędzy wykopami II oraz III. Posiadał wymiary 10×3 m. Wykop wytyczono i założono w związku, z uchwyceniem wschodniego zasięgu belek drewnianych, odsłoniętych w poprzecznie otwartym odcinku II.

Prace rozpoczęto od zerwania darni oraz zdjęcia humusu, który w południowej części wyraźnie się przegłębiał. W najgłębszym miejscu posiadał miąższość 0,8 m. Poniżej zarejestrowano nawarstwienia złożone z szaro-żółtego oraz brunatnego piasku. Wykop eksplorowano do zarejestrowania drewnianych reliktyw młyna do głębokości 1,6 m. Na pozostałości natrafiono na poziomie 182,30 m n.p.m. W północnej części wykopu zarejestrowano fragmenty dużej belki drewnianej (0,3 m średnicy) oraz dwóch mniejszych o średnicy 0,2 m. Pozostałości zalegały w warstwie szaro-żółtego piasku oraz warstwie zbutwiałych gałęzi.

W środkowej części omawianego poziomu, uchwyciono końcowy fragment belki konstrukcyjnej, zarejestrowanej w wykopie II. Zachowana część posiadała długość 0,8 m. Od strony północnej zarejestrowanego reliktu drewnianego odsłonięto na całej szerokości wykopu rząd drewnianych dranic, analogiczny do znalezionych w wykopach II oraz III. Występował on na długości 3,4 m. Posiadał 0,2 m szerokości. Szczyty desek drewnianych posiadały wysokość ok. 182,60 m. n.p.m. Pomiędzy fragmentami omawianego rzędu dranic, a drewnianymi pozostałościami w północnej części wykopu, zalegała dość gęsta warstwa kamieni, osadzonych w szaro-żółtym piasku i żwirze. W południowej części wykopu na tymże poziomie uchwyciono fragmenty belki drewnianej (1,4 m), o przekroju kwadratowym, szerokości 0,3 m. Omawiany odcinek drewna leżał nieco niżej, w porównaniu do pozostałych tj. 182,02 m. n.p.m. W południowej części na omawianym poziomie, zadokumentowano zarys warstwy beżowego piasku z kamieniami oraz w południowo-zachodnim narożniku wykopu, nawarstwienie złożone z szaro-żółtego piachu.

Wykop V założono w centralnej części badanego terenu, na bardzo wyraźnie odznaczającym się od otoczenia wyniesieniu o charakterze antropomorficznym. Wyniesienie posiadało 185 m. n.p.m. Różnica poziomów, między szczytem omawianego wyniesienia, a lekko pochyłym poziomem działki wynosiła ok. 0,8–1,4 m.

Na wyniesieniu założono wykop krzyżowy o wymiarach $9 \times 1,5$, $10 \times 1,5$ m. Pierwszą długość $9 \times 1,5$ m założono na linii północ – południe, a następnie po zadokumentowaniu profilu wschodniego, wytyczono wykop poprzeczny o wymiarach $10 \times 1,5$ m. Z uwagi, że natrafiono na elementy budownictwa ceglanego oraz kamiennego, które z uwagi na fragmentaryczne odsłonięcie, nie udało się jednoznacznie zinterpretować, podjęto decyzję o zdjęciu północno-wschodniej ćwiartki wzniesienia.

Łącznie w ramach wykopu V przebadano obszar o powierzchni 0,44 a ($44,25 \text{ m}^2$).

W wykopie na poziomie 184,10 m. n.p.m. odsłonięto duży fragment prostokątnego bruku kamiennego o wymiarach 5,6 na 3,4 m, przybliżonej pow. 15 m² (odsłonięta część). Bruk złożony był z kamieni o średnicy 0,2–0,4 m, uszczelniany mniejszymi otoczakami granitowymi (Ryc. 7). Odsłonięty bruk osadzony w ciemnobrunatnej, zbitej ziemi był pozostałością podłogi budynku drewnianego. W zachodniej części wykopu, uchwycono fragment zbutwiałej belki drewnianej, która leżała na skraju bruku kamiennego. Odkryty fragment drzewa, był reliktem dawnej zabudowy.

Na mieszkalno-gospodarczą funkcję pozostałości domostwa wskazują wyraźnie pozostałości pieca ceglanego, na które natrafiono w środkowej części wykopu V. Pozostałości zarejestrowano na poziomie 184,20 m n.p.m., dokładnie w samym centrum badanego wyniesienia. Uchwycony relikտ zachował się na wysokość 0,3 m od zarejestrowanego bruku (dokładnie wysokość 3 cegieł). Posiadał kształt prostokątny o wymiarach 1,0 × 1,4 m. Piec został postawiony na bruku. Na warstwie bruku zalegała warstwa cegieł, na której wznosiły się na dwa rzędy cegieł tworzące ściany. Warto, dodać że w zasypie pieca, pozyskano liczne fragmenty elementów żelaznych m. in. fajerki. Południowa ściana pieca, będąca narożnikiem bruku zachowała się w na wysokości 0,5 m. Zbudowana była z czterech rzędów cegieł, lepionych na zaprawę glinianą. W najbliższej okolicy pieca, od północy oraz wschodu, mieściła się posadzka ceglana. Pierwsza z wymienionych, dość silnie zniszczona, leżała na bruku kamiennym. Uchwycono ją na poziomie 184,05 m. n.p.m. Posiadała wymiary 1,0 na 1,5 m. Wschodnia posadzka o wymiarach 1,4 na 0,8 m, leżała na warstwie ciemnobrunatnego, zbitego piasku.

Wszystkie cegły, których użyto do budowy pieca oraz posadzek posiadały różne rozmiary. Bez wątplenia najwcześniejszą, (późnogotycką) metrykę posiadają cegły o wymiarach 30 × 15 × 10 wykonywane w formach drewnianych. Najmłodsze są cegły robione maszynowo o jednolitej masie ceramicznej. Wszystkie cegły posiadały charakter wtórny (rozbiórkowy).

Na wschodniej krawędzi bruku oraz pieca, uchwycono podłużne układy dużych i średnich kamieni, pełniących funkcję fundamentów założenia drewnianego. Kamienie odsłonięto do głębokości 183,25 m. n.p.m. (ok. 0,8 od bruku kamiennego). Leżały w warstwie ciemnobrunatnego, zbitego piachu. Nie zarejestrowano pozostałości zaprawy.

Odkryte domostwo o charakterze mieszkalno-gospodarczym, zbudowane było na linii północ – południe (Ryc. 6). Domniemana część mieszkalna, z brukiem kamiennym posiadała wymiary 5,6 m na 3,4 m oraz pow. 19,04 m². W południowo-wschodniej części znajdował się piec kaflowy (dużą ilość kafli pozyskano z zasypiska wykopu). Lokalizacja pieca oraz pozostałości kamiennych umocnień we wschodniej części wykopu, sugerują że na tym obszarze mieściła się część gospodarcza domostwa. Potwierdzeniem tej koncepcji jest żelazna podkova, pozyska-

na z tej części wykopu V. Odsłonięte pozostałości pochodzą najprawdopodobniej z XVIII w., na co wskazuje repertuar ceramiki nowożytnej, pozyskanej w trakcie badań. Ponadto z omawianego wykopu pozyskano monety srebrne 1/6 oraz 1/12 talara pruskiego datowane na 1764 oraz 1766 r.

Odsłonięte w trakcie badań archeologicznych pozostałości domostwa mieszkalno-gospodarczego, znajdują potwierdzenie na archiwalnym planie autorstwa Schröttera z lat 1796–1804. Lokalizacja odsłoniętego budynku idealnie pokrywa się z mapą archiwalną (Ryc. 2).

Wykop oznaczony numerem VI założono między przebadanymi odcinkami II oraz IV. Wykop posiadał wymiary 2,5 m szerokości oraz 4 m długości. Głównym celem założenia wykopu, było uchwycenie pozostałości drewnianych, których elementy odsłonięto w wykopach II oraz IV.

Pod warstwą humusu, który składał się ze zbitej ciemnobrunatnej próchnicy z dużą ilością kamieni, rejestrowano warstwy beżowego oraz brunatnego piasku. Na poziomie 182,40 m n.p.m. uchwyciono pozostałości dalszego odcinka belek drewnianych, które uchwyciono w wykopach II oraz IV (Ryc. 8). Relikty drewniane zalegały w warstwie beżowego piasku ze żwirem i kamieniami. Od strony północnej w odległości 0,3 m, od uchwyconego układu belek, zarejestrowano rząd pionowo wbitych dranic drewnianych – analogiczny do odkrytych w wykopie II oraz IV. W południowej części wykopu VI znajdowała się warstwa szaro-żółtego oraz brunatnego piasku. Na poziomie 182,40 m n.p.m. odsłonięto fragment belki drewnianej o długości 2,3 m oraz szerokości 0,3 m. Odsłonięty fragment w przeciwieństwie do odsłoniętych w północnej części wykopu zalegał wtórnie. Był to element konstrukcyjny wyższych partii dawnego budynku drewnianego.

Odcinek o wymiarach 6×4 m, oznaczony numerem VII, założony został między wykopami sondażowymi I oraz II. Wykop ten, założono aby uchwycić układ pozostałości belek drewnianych w tej części badanego terenu.

Po zdjęciu humusu złożonego ze zbitej ciemnobrunatnej próchnicy, rejestrowano warstwy zasypiskowe szarego oraz brunatnego piachu. Na poziomie 182,90 m n.p.m. uchwyciono zarys silnie zniszczonej ściany drewnianej. Pozostałości odkryto na całej szerokości wykopu na linii zachód – wschód z lekkim odchyleniem w kierunku północy. Na tym samym poziomie w południowo-wschodniej części badanego wykopu, uchwyciono duży fragment kamienia młyńskiego, zalegający w warstwie humusu.

W związku z odkryciem pozostałości ściany na poziomie 182,90 m n.p.m. podjęto decyzję o zostawieniu świadka o szerokości 0,5 m przez środek wykopu. W trakcie dalszej eksploracji wykopu odsłonięto i zadokumentowano resztki ściany drewnianej. Odkryta ściana zbudowana była z poziomo ułożonych belek, posiadających ok. 0,2 m szerokości, 0,3 m wysokości.

Na poziomie 182,40 m n.p.m. we wschodniej części wykopu zarejestrowano układ drewnianych belek. Odsłonięto pozostałości narożnika drewnianego budynku oraz fragmenty odchodzących od niego promieniście dwóch ścian drewnianych (Ryc. 9). Omawiana wyżej ściana, na poziomie 182,40 m n.p.m. na poziomie wód gruntowych zachowana była w stanie idealnym. Jej części składowe to bele o przekroju prostokątnym, wykonane z drewna sosnowego, o szerokości 0,2 m oraz wysokości 0,3 m. Przed omawianą ścianą od strony północnej znajdował się rząd pionowo wbitych dranic drewnianych, posiadających funkcję wzmacniającą. Szerokość dranic wynosiła ok. 0,3 m.

W tej samej części wykopu odsłonięto zachodnią krawędź długiej belki z wyłobieniem oraz śladami wytarcia. Belka w zachodniej części posiadała otwór o świetle kwadratowym o boku 0,2 m. Od południa omawianej belki, znajdowała się równolegle ułożona ściana północna budynku dawnego młyna, a do niej prostopadle zachodnia ściana budynku. Narożnik uchwycono na omawianym poziomie 182,30 m. n.p.m. Ściany budynku posiadały konstrukcję zrębową. Pozostałości reliktyw drewnianych odsłoniętych na poziomie 184,30 m n.p.m. zachowały się dość dobrze, dzięki stałemu środowisku wodnemu, w którym zalegały. Wszystkie relikty leżały w warstwach beżowego, żółtego oraz brązowego piasku z żwirem.

Wykop oznaczony numerem VIII został założony na przedłużeniu wykopu VI, dokładnie 3 metry na południe od krawędzi wykopu. Założony sondaż posiadał 2,5 m szerokości oraz 2,5 m długości. Wykop sondażowy został założony na przedłużeniu zachodniej ściany, w podmokłym obniżeniu terenu, w celu uchwycenia tylnych pozostałości drewnianej budowli. Powierzchnia terenu w tym miejscu znajdowała się na wysokości 182,9 m n.p.m.

Wykop eksplorowano do głębokości 1,2 m, do stropu drewnianych reliktyw młyna. W trakcie eksploracji wykopu, zarejestrowano do głębokości 181,80 m n.p.m. wyłącznie jedną warstwę zbutwiałych gałęzi w zbitej ciemnobrunatnej próchnicy silnie podsiąkającą wodą. Trzeba zaznaczyć, że prace archeologiczne, nie obyłyby się w przypadku tej części terenu bez pompy odwadniającej.

W południowo-zachodnim narożniku wykopu na głębokości 182,20 m n.p.m. odsłonięto fragmenty dużego kamienia młyńskiego (bieguna) z wyrzeźbionymi *rowkami* tzw. *ryflami* oraz wyciętym otworem do osadzenia czpienia mechanizmu (Ryc. 10). Kamień posiadał 1,2 m średnicy oraz 0,5 m wysokości.

W pozostałej części wykopu odsłonięto dwie bale drewniane, ułożone jedna na drugiej, tworzące narożnik. Elementy te uchwycono na poziomie 182,00 m n.p.m. W odsłoniętych belkach znajdowały się podłużne otwory, o długości ok. 0,4 m, szerokości 0,05 m zaś głębokości 0,05 m. Belki sosnowe, posiadały przekrój kwadratowy o boku 0,2 m.

Z uwagi na podsiąkanie wody gruntowej, dalsza eksploracja została przerwana.

Wykop IX był przedłużeniem wykopu II. Połączony był z wykopem VI. Posiadał 3 m długości oraz 3 szerokości. Pod warstwą humusu, miąższości 0,5–0,6 m (spływ), na poziomie 182,20 zarejestrowano relikty bali drewnianych. Deski zalegały w pozostałościach humusu, złożonego z ciemnobrunatnej próchnicy z kamieniami.

W wykopie zarejestrowano fragment długości 3,5 m, bocznej, zachodniej ściany budynku młyna. Belka z drewna sosnowego, w przekroju prostokątna, posiadała wysokość 0,3 m, zaś szerokość 0,25 m. W wykopie na poziomie 182,20 m n.p.m. odsłonięto fragment belki konstrukcyjnej, ułożonej prostopadłe do bocznej ściany. Po zdjęciu sztycha na poziomie 182,00 m n.p.m. uchwycono fragmenty dwóch kamieni młyńskich, o średnicach 46 oraz 40 cm. Żarna rotacyjne leżały obok siebie, wewnątrz budynku młyna, przy zachodniej ścianie. Zalegały w ciemnoszarej warstwie piachu ze żwirem.

W południowej części wykopu przy ścianie zachodniej, na głębokości 182,00 m n.p.m. przy wewnętrznym licu zachodniej ściany budynku, uchwycono fragmenty dwóch drewnianych słupów. Pierwszy posiadał przekrój kwadratowy o boku 0,2 m, zaś drugi kolisty o średnicy 0,2 m. Oba paliki wbite były w ciemnobrunatny zbity piach z kamieniami, obok siebie w odległości 0,3 m.

Wykop eksplorowano do głębokości 181,80 m n.p.m. Zaprzeszano dalszej eksploracji, z uwagi na duże podsiąkanie wód gruntowych. W trakcie badań sondażowych założono IX wykopów badawczych, o łącznej powierzchni 2,5 ara (255,25 m²). Potwierdzono przesłanki źródłowe o lokalizacji drewnianego młyna wodnego, odsłaniając i dokumentując fragmenty dwóch głównych ścian budynku, a także systemu umocnień związanych z funkcjonowaniem budowli. Ponadto w trakcie prac pozyskano bogaty zbiór kamieni młyńskich, które w 100% potwierdziły przypuszczenia o lokalizacji dawnego młyna.

Z uwagi na fakt, że w wykopach sondażowych, rejestrowano jedynie fragmenty drewnianych elementów młyna, z których analizy nie można było, wyciągnąć wniosków odnośnie wielkości budynku, lokalizacji mechanizmu młyńskiego oraz ustalenia zależności między poszczególnymi relikdami drewnianymi, podjęto decyzję o rozbiórce świadków, między wykopami I, II, III i IV. Z uwagi, że południowa części drewnianych reliktdów młyna (wykopy VIII oraz IX), leżała płytko pod powierzchnią humusu (ok. 0,3–0,4 m), zdecydowano obkopać odsłonięte belki, aby ustalić wielkość dawnego budynku (Ryc. 5).

W trakcie etapu badań szerokopłaszczyznowych odsłonięto relikty drewniane na pow. 4,44 ara tj. 444,25 m² (łącznie z wykopami sondażowymi). Wykop w II etapie badań posiadał 20 m szerokości oraz 20 m długości (Ryc. 11).

W pierwszej kolejności omawianego etapu badań, rozebrano świadki oraz humus w południowej części wykopu, złożony z silnie porośniętej roślinnością bagienną ciemnobrunatnej, zbitej próchnicy. Wykop wyeksplorowano do głębokości 182,00 m n.p.m. Po odczyszczeniu poziomu wykonano dokumentację fotograficzną oraz rysunkową zarejestrowanych reliktyw drewnianych młyna.

W trakcie II etapu badań odsłonięto: fundamenty „ścian” młyna wodnego, elementy wewnętrznych konstrukcji budowli, szereg pali drewnianych wewnątrz oraz na zewnątrz budowli, wzmocnienie północnej ściany młyna wraz z belką ze śladami wytarcia – „jaz”, dwie ścianki o konstrukcji sumikowo-łatkowej zlokalizowanych po bokach budowli, ścianę wzmacniającą skarpe, bądź doprowadzającą wodę do budynku, rzędy dranic drewnianych, relikty drewnianego pomostu, fragmenty belek drewnianych, leżących w kontekście wtórnym w różnych częściach terenu objętego badaniami, układ kamieni w południowo-zachodniej części wykopu, zarysy warstw spływowych oraz calca na poziomie 181,40–181,80 m n.p.m.

W trakcie etapu badań szerokokąszczytnych na stanowisku XXI w Szkotowie, uchwycono pozostałości ścian prostokątnej budowli o wymiarach 7,5 m na linii wschód – zachód oraz 6 m na linii północ – południe. Budynek posiadał pierwotną powierzchnię 45 m². Założenie zostało postawiono zgodnie z kierunkami stron świata. Stopy reliktyw drewnianych ścian budynku znajdowały się wysokości 181,30 w południowych, zaś na poziomie 182,40 m n.p.m. w północnych partiach. Budynek został wzniesiony na szaro-zielonej glinie, zaś w południowej części na warstwach szarego piasku ze żwirem.

Północna ściana budynku posiadała 7,5 m długości, strop pozostałości drewnianych zaobserwowano na poziomie 182,35 – 182,41 m n.p.m. Ściana wykonana z belek sosnowych, przylegała ściśle od strony północnej do „jazu”, przedniej konstrukcji wzmacniającej przed naporem wody.

Zadokumentowano lico wewnętrzne południowe, północnej ściany budynku młyna. Profil posiadał 1,6 m wysokości. Ściana wykonana była z 6 belek sosnowych, ułożonych jedna na drugiej, o przekroju prostokątnym o bokach 0,3 na 0,25 m (Ryc. 12). Ściana połączona była na zrąb z wschodnią oraz zachodnią częścią budowli. Północne lico było celowo przechylone do wewnątrz, ok. 0,4 m na 1,6 wysokości. Ta część budynku została posadowiona na wysokości 181,25 m n.p.m. na żółto-zielonej glinie (Ryc. 11).

Zachodnia ściana budynku zachowała się do wysokości 182,46 w północnej części, zaś w południowej do 181,40 m n.p.m. Lico posiadało 6 m długości, z wyjątkiem jednej belki 7 m, która od strony południowej wychodziła za budynek.

Lico wewnętrzne zbudowane było z 5 belek sosnowych. Belki ułożone jedna na drugiej, łączone były na zrąb z elementami sąsiadujących ścian. Jedynie dwie

dolne belki zachowały się w stanie umożliwiającym pełne wymiary. Belki posiadały przekrój prostokątny o bokach 0,3 na 0,25 m. Omawiana część budynku podobnie jak ściana północna, posadowiona została na żółto-zielonej glinie. Poziom posadowienia omawianej części budynku był pochyły. W północnej części drewno leżało na glinie na poziomie 181,50, zaś w południowej części na 181,10 m n.p.m.

Lico zewnętrzne ściany zachodniej młyna posiadało analogiczny układ jak wyżej opisane lico wewnętrzne. Jediną różnicą są elementy drewniane, uchwycone przy podstawie ściany. Pod najniższą belką na metrach 3 oraz 5 zarejestrowano na głębokości 181,20 m n.p.m. dwie ostro zakończone belki drewniane, ustawione pod kątem ostrym. Omawiane elementy służyły najprawdopodobniej do równego osadzenia ściany budynku, podczas wznoszenia założenia. Dodatkowo w warstwie żółto-zielonej gliny w północnej części profilu, pod najniżej ułożoną belką znajdowały się nieduże otoczaki.

Ściana wschodnia budynku została zarejestrowana na poziomie 181,60–181,80 m n.p.m. Ściana posiadała 6 m długości. Wewnętrzne lico zostało odsłonięte przy narożniku, w celu uchwycenia posadowienia. Ściana zachowała się jedynie na wysokość 3 belek sosnowych, różnej wielkości. Ułożona najwyżej belka o przekroju kwadratowym posiadała bok długości 0,2 m. Poniżej środkowa belka posiadała przekrój prostokątny o bokach 0,4 na 0,25 m. Najniżej położona belka, miała 0,3 na 0,25 m. Ściana posadowiona była na głębokości 181,40 m n.p.m. na nawarstwieniach żółto-zielonej gliny.

Południowa ściana budynku zarejestrowana została na poziomie 181,40–181,50 m n.p.m. Posiadała 7,5 m długości. Ściana złożona była z 3 rzędów belek sosnowych o przekroju prostokątnym o bokach $0,3 \times 0,25$ m. Najwyższa belka, zlokalizowana była przy południowo-wschodnim narożniku, posiadała jedynie 1,4 m długości.

Lico wewnętrzne posiadało 0,8 m wysokości. Ściana posadowiona była na 180,70 m n.p.m. na przemieszanych warstwach szarego piachu ze żwirem.

W centralnej części lica zaobserwowano na belce sosnowej ślady użytkowania. Były to wytarcie szerokości 0,8 m na wysokości dwóch belek południowej ściany.

Budowla została wzniesiona w konstrukcji wieńcowej. Jedyne dwa dolne wieńce zachowały się w pierwotnym układzie. Belki łączone były zamkami bez ostatków, o przekrojach prostokątnych o bokach 0,3–0,1 m. Poszczególne belki ścian, nie były łączone pionowo, kołkami lub tyblami, co w kilku przypadkach, skończyło się przesunięciem, jak np. w ścianie zachodniej. Poszczególne wieńce nie były uszczelniane między sobą, co sugeruje że młyn nie służył do celów mieszkalnych.

Ściany zostały posadowione na niestabilnym gruncie, czego przyczyną było obniżenie się tylnych partii budynku o ok. 0,4 m w stosunku do przedniej części.

W południowo-zachodnim narożniku budynku młyna na poziomie 181,90 m n.p.m. zarejestrowano prostokątną konstrukcję drewnianą (Ryc. 13). Belki wykonane z drewna sosnowego, ułożone były w prostokąt. Szerokość uchwyczonego elementu posiadała 3 m, zaś długość 2,2 m. Konstrukcja zbudowana była z bali w przekroju kwadratowym o boku szerokości 0,2 m. Boczne belki od góry posiadały trzy otwory, ułożone od siebie w równych odstępach. Otwory posiadały długość od 0,2 do 0,3 m, szerokość 0,05 m oraz głębokość 0,05 m.

Belki omawianej konstrukcji łączone były ze sobą na zrąb. Zamki posiadały przekrój prostokątny o bokach 0,2 na 0,1 m. Wieniec belek od strony południowej posadowiony był na tylnej ścianie budynku młyna. W południowo-zachodnim narożniku tego elementu znajdowały się fragment kamienia młyńskiego oraz deska, zaś w południowo-wschodniej części klocek drewniany. Przednia strona konstrukcji drewnianej posadowiona była na deskach, które leżały na warstwie brunatnego piasku ze żwirem.

Omawiany wieniec drewniany z licznymi otworami, musiał pełnić funkcję platformy, na której oparty był mechanizm młyński. Dowodem tej hipotezy są liczne relikty drewnianych pali, które szczególnie licznie występują w tej części budynku.

Łącznie w trakcie II etapu badań uchwycono 18 pali drewnianych związanych z budynkiem młyna. Na południe od budynku, w odległości ok. 1 m od tylnej ściany zarejestrowano rząd trzech słupów. Omawiane pale oddalone były od siebie o 1 oraz 2 m. Uchwycono je na poziomie 181,90, 181,91 oraz 181,60 m n.p.m. Dwa z nich posiadały przekrój prostokątny o bokach 0,3–0,2 m. W środkowej partii posiadały podłużny wypust. Trzeci z zarejestrowanych był okrągły o średnicy ok. 0,3 m. Omawiany rząd słupów leży w układzie, z dwoma słupami zarejestrowanymi na metrach: x: 9, y: 7 oraz x: 11, y: 9. Podobnie jak omawiane, posiadały szerokość 0,3 m. Z uwagi że, wewnątrz układu omawianych słupów leży wieniec belek drewnianych, na nich mogła spoczywać konstrukcja nośna, na której znajdował się poziom użytkowy młyna, wraz z mechanizmem.

Przy zachodniej ścianie budynku oraz w bliskiej jej okolicy znajdowało się skupisko licznych słupów sosnowych oraz dębowych. Słupy wykonane były z belek o przekroju okrągłym, bądź kwadratowym o boku/średnicy 0,2–0,3 m. Wszystkie pale wiązać należy z podpieraniem poziomu użytkowego, bądź mechanizmów młyńskich.

We wschodniej części wykopu, poza kubaturą młyna natrafiono na duży pal dębowy o przekroju kwadratowym o boku 0,3 m. Niestety w najbliższej okolicy nie zarejestrowano bliźniaczych elementów, z którymi można by go wiązać.

Przed północną ścianą budynku młyna, zarejestrowano rozbudowaną konstrukcję drewnianą, złożoną z dwóch ogromnych leżących na sobie bali drewnia-

nych. Konstrukcja została odsłonięta na poziomie 182,40 m n.p.m. Konstrukcja złożona była z rzędu dranic drewnianych długości 9 m, pionowo wbitych w glebę, na które nałożona była ogromna belka o długości 10,5 m o kwadratowym przekroju o boku szerokości 0,45 m

Nałożenie belki na rząd dranic, było możliwe dzięki wyrzeźbionemu na długości 9 m podłużnemu otworowi o szerokości 0,2 m. Na całej omówionej konstrukcji leżała 9,2 m kwadratowa belka o szerokości 0,4 m. Belka posiadała wycięcie na długości 8,1 m. W omawianym wycięciu zaobserwowano prostokątne wytarcia, będące śladem użytkowania. Zaobserwowano 19 śladów na długości 9 m. Oddalone były od siebie o ok. 0,4 m. Belka posiadała liczne wnęki konstrukcyjne do osadzenia innych drewnianych elementów, znajdujące się wewnątrz wycięcia.

W północnej części badanego, prostopadle do omawianego wyżej umocnienia, założono wykop szerokości 3 m, w celu uchwycenia posadowienia drewnianej konstrukcji. W efekcie udało odsłonić się jedynie do głębokości 180,30 m n.p.m. lico drewnianych umocnień. Ze względu na niestabilność gruntu, permanentnie podsiąkające wodą gruntową nie udało uchwycić się posadowienia konstrukcji (Ryc. 14).

Lico północne, zewnętrzne umocnień północnej ściany młyna posiadało 11 m długości oraz 2,1 m wysokości. Ściana zbudowana była z rzędu, ściśle przylegających do siebie dranic drewnianych o szerokości 0,32 m. Boki dranic zakończone były zakładkami, co dodatkowo wzmacniało konstrukcję. Na wysokości 181,70–182,11 m n.p.m. na dranicę założona była belka drewniana. Na stropie rzędu dranic, położona była belka z wycięciami, opisana powyżej.

Omawiana konstrukcja bez wątpienia pełniła funkcję wzmocnienia budynku, przed naporem wody. Wyrzeźbiona belka z licznymi śladami funkcjonowania młyna, mogła pełnić funkcję podkładu do systemu spiętrzającego wodę. Przemawiają za tym ślady wytarcia, które mogły powstać w wyniku zamykania, bądź otwierania jazu, który uruchamiał mechanizmy młyna.

Przy północnych narożnikach budynku młyńskiego, na przedłużeniu ściany północnej budynku w kierunku wschodnim oraz zachodnim znajdowały się ścianki o konstrukcji sumikowo-łatkowej. Element odsłonięty w trakcie badań sondazowych, uchwycony przy północno-zachodnim narożniku młyna, posiadał 2,2 m długości oraz 0,3 m szerokości. Na dębowe pale (łatki) z bruzdami nałożone zostały dwie belki z wypustami o przekroju prostokątnym. Strop ścianki znajdował się na poziomie 182,40 m n.p.m.

Przy narożniku północno-wschodnim natrafiono na relikty drewniane prze-wróconej ścianki o analogicznej budowie oraz wymiarach.

Lokalizacja ścianek o konstrukcji sumikowo-łatkowej sugeruje, że elementy pełniły nie tylko funkcję dodatkowego wzmocnienia, przed napływem wody, ale

także uszczelniały dodatkowo boki budynku przed podmyciem. Ścianki są zbudowane w miejscach gdzie kończą się rzędy dranic z nabitą belką, obok których mogła swobodnie przepływać woda.

W zachodniej części wykopu zarejestrowano ścianę drewnianą, która pod ostrym kątem dochodziła do przedniego wzmocnienia młyna. Ściana posiadała 3,8 m długości, zbudowana była z nałożonych na siebie bali o przekroju prostokątnym o bokach 0,3 na 0,2 m. Od strony północnej, tuż przy ścianie znajdował się rząd 19 dranic drewnianych szerokości 0,3 oraz grubości 0,1 m. Relikty drewnianej ściany zarejestrowano na poziomie 182,45 m n.p.m.

Ściana ta pełniła najprawdopodobniej funkcję doprowadzania wody na „jaz”. Zachodnia część ściany wkopana była w nawarstwienia jasnożółtego piasku, interpretowane jako calej. W tej części przed rozpoczęciem badań archeologicznych znajdowała się skarpa. Ściana zapobiegała dojściu wody między skarpe a budynek młyna.

Ok. 0,8 m od omawianej ściany, a 0,3 m równoległe do „jazu”, na długości 15 m, przez całą długość wykopu na linii wschód – zachód znajdował się rząd dranic wykonanych z drewna sosnowego. Relikty zachowały się na poziomie podsiękania wód podskórnych tj. 182,42 m n.p.m. Rząd wykonany był z desek długości 1,8 m oraz szerokości 0,3 m, grubości 0,1 m. Rzędy dranic niwelowały napór wody na młyn, a także kierowały wodę w kierunku wschodnim. Niestety, z uwagi na zachowanie się tylko dolnych partii dranic, nie było możliwe określenie wysokości umocnień.

Przed umocnieniami północnej ściany młyna, celowo zostawiono lukę o szerokości 1,8 m wolną od dranic. Miejsce to zlokalizowane było na metrach x: 8–10, y: 11–12. Najprawdopodobniej było to miejsce, w którym wodę kierowano na koło młyńskie.

Przy krawędzi północnej wykopu zarejestrowano elementy belek drewnianych oraz układy słupów i palików, które interpretować należy jako pozostałości pomostu. Relikty oddalone były od północnych fragmentów młyna o 4,3 m. Na poziomie 182,30 uchwycono belkę drewnianą długości 4,4 m o szerokości 0,3 m. Od strony wschodniej pod kątem prostym w kierunku południowym, odchodziły trzy belki o długościach 1–1,4 m o przekroju kolistym oraz średnicy 0,35 m. Jedna belka ułożona była na dwóch ułożonych obok siebie. Wzdłuż omawianych belek znajdował się rząd dębowych, kanciastych pali o szerokości 0,3 m. Przestrzenie między palami, wypełnione były rzędem niewielkich palików o średnicy do 0,1 m. Były to pozostałości ściany plecionkowej, wypełniającej przestrzeń między słupami nośnymi pomostu. Zaobserwowana konstrukcja, pełniła zapewne nie tylko rolę miejsca do połowu ryb, ale także mogła wchodzić w skład systemu spiętrzającego

wodę do budynku młyna. Trzeba zaznaczyć, że wędkarstwo nie było obce mieszkańcom Szkotowa, na co wskazują odkrycia haczyków żelaznych (tabl. 2:5).

W trakcie badań szerokopłaszczyznowych natrafiono na liczne fragmenty belek o charakterze konstrukcyjnym, które zarejestrowano we wtórnym kontekście. W zachodniej części badanego terenu, przy zachodniej ścianie budynku młyna, zarejestrowano ułożone prostopadle trzy belki sosnowe. Silnie zniszczone belki o długościach od 1,0–1,6 m posiadały przekroje prostokątne oraz koliste o szerokości/średnicy 0,3–0,4 m.

W południowo-zachodniej części wykopu na poziomie 182,08–182,24 m n.p.m. zarejestrowano gęste skupisko kamieni, zalegające w warstwie ciemnobrunatnej, zbitej próchnicy silnie porośniętej roślinnością bagienną. Kamienie leżały na powierzchni 9 m². W skupisku dużych i średnich otoczków odkryto ok. 10 fragmentów granitowych kamieni młyńskich. Tak duża ilość fragmentów, porzuconych w najbliższej okolicy budynku młyna potwierdza hipotezę, że w południowo-zachodniej części budynku zlokalizowany był mechanizm. Kamienie młyńskie w momencie zużycia lub zniszczenia były zapewne wyrzucane z budynku młyna na zewnętrzny podmokły teren.

Podczas dokumentacji rzutu poziomego wykopu w II etapie badań na poziomie 181,40–181,80 m n.p.m., zadokumentowano zarysy odsłoniętych nawarstwień. Calec, który w obrębie stanowiska stanowił jasnożółty, sypek piasek, zarejestrowano jedynie w zachodnich i południowo-zachodnich partiach wykopu. W tej części w sąsiedztwie reliktów drewnianych umocnień północnej ściany budynku odkryto warstwy zbutwiałych gałęzi oraz niebieskiej, zbitej gliny. Na pozostałej części wykopu uchwycono jedynie silnie przemieszane nawarstwienia złożone z beżowego, szarego oraz brunatnego piasku ze żwirem. Nawarstwienia miały charakter napływowy. Z uwagi na fakt, że poziom zadokumentowanych nawarstwień leżał na wysokości lustra rzeki Szkotówki, nie udało się zadokumentować układu nawarstwień, podczas przegłębiania poszczególnych elementów młyna. Wielokrotnie podejmowane próby doczyszczania profili kończyły się fiaskiem, ze względu na duży napływ wody. Z omawianych warstw napływowych, w których rejestrowano relikty młyna Patora, pozyskiwano materiał zabytkowy, datowany na przedział czasu od późnego średniowiecza (XV w.) aż po późne czasy nowożytne (XIX w.)

Na stanowisku XXI w Szkotowie, pobrano 16 próbek drewna z reliktów dawnego młyna do analizy dendrochronologicznej²⁰. Próby zebrano ze wszystkich odkrytych elementów: ścian, wewnętrznej konstrukcji prostokątnej, przednich wzmocnień, słupów, dranic, a także z belek konstrukcyjnych, odsłoniętych w kontekście wtórnym.

²⁰ Analizy dendrochronologiczne zostały wykonane przez Prof. dr. hab. inż. Marka Krąpca z Laboratorium Datowań Bezwzględnych.

Dla wszystkich próbek udało się ustalić gatunek. Jedynie słupki znajdujących się przy zachodniej ścianie z badanej próby, należały do gatunku *Quercus* (dąb). Liczba lat próbek wynosiła 72–76. Pozostałe próbki pochodziły od gatunków *Pinus* (sosna). Wiek drzew, z których brano próbki mieścił się w przedziale od 33–107 lat.

Ze względu na stan zachowania drzew oraz reprezentatywność próbek, wiek udało się określić jedynie dla 6 belek (daty od 1710 do 1726 n. e.).

Z analizy badań dendrochronologicznych prób drewna ze Szkotowa, wynika, że materiał do budowy młyna, został zebrany w pierwszych dwóch dekadach XVIII w. Daty o bliskiej chronologii z różnych części obiektu, dowodzą, że wszystkie odsłonięte elementy, należą do założenia jednofazowego.

W trakcie przeprowadzonych badań archeologicznych w Szkotowie, st. XXI natrafiono na szereg relikwów drewnianych, związanych z budową oraz funkcjonowaniem obiektu młyńskiego. Należy podkreślić, że zarejestrowane pozostałości drewniane zachowały się w stanie idealnym do poziomu podsiąkania wód gruntowych. Poziom ten w obrębie badanego młynowiska, występował na wysokości 182,40 m n.p.m. Powyżej omawianego poziomu, w części północnej oraz zachodniej wykopu, miejscach, gdzie przed rozpoczęciem badań znajdowały się lekkie wyniesienia rzędu 184,30 m n.p.m. zachowały się w profilach zarysy zerodowanych doszczętnie ścian drewnianych. Ślady te w najwyższych punktach posiadały wysokość 183,30 m n.p.m.

Drewniane pozostałości w momencie depozycji (porzucenia obiektu), wystawały nad powierzchnię ziemi w północnej części na poziomie 183,30, zaś w południowej (obniżeniu terenowym) na poziomie 182, 00 m n.p.m. W efekcie działań postdepozycyjnych, relikty zachowały się wyłącznie do poziomu 182,40 m n.p.m.

Interpretacja obiektu młyńskiego utrudniona jest przez szereg problemów. Pierwszym z nich są zniszczenia, spowodowane procesami postdepozycyjnymi. Drugim problemem jest całkowite rozebranie górnych partii obiektu, zapewne w momencie porzucenia, przez co nie dysponujemy pozostałościami poziomu użytkowego. Trzecim jest zmiana okolicznego krajobrazu, wynikająca z melioracji rzeki Szkotówki, co obniżyło poziom wód gruntowych, osuszyło istniejący w tym miejscu zbiornik wodny oraz zmieniło bieg oraz nurt rzeki.

Na podstawie odkrytych pozostałości, danych archiwalnych oraz zebranego materiału zabytkowego, jesteśmy w stanie jedynie naszkicować, w jaki sposób teren wyglądał w przeszłości, oraz w których miejscach znajdowały się poszczególne elementy młyńskie.

Za początek permanentnego osadnictwa w obrębie stanowiska XXI w Szkotowie, należy przyjąć okres późnego średniowiecza (XIV–XV w.). Zarówno w trakcie badań sondażowych jak i szerokopłaszczyznowych pozyskano dużą ilość ceramiki

charakterystycznej dla tego właśnie okresu. Łącznie w trakcie badań pozyskano 364 fragmenty ceramiki o metryce późnośredniowiecznej. Potwierdzeniem w chronologii bezwzględnej użytkowania tego terenu przez grupy ludzkie jest szeląg krzyżacki wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena (lata 1441–1449). Niestety w trakcie badań na stanowisku w Szkotowie, nie uchwycono warstwy historycznej *in situ*, z której rejestrowano by wyłącznie materiał XIV–XV-wieczny. Nie uchwycono także pozostałości drewnianych, które można by wiązać z okresem średniowiecza.

Przeprowadzając kwerendę archiwalną, nie natrafiono na wzmianki o młynie w miejscowości Szkotowo, starsze niż koniec XVIII w. Warto zaznaczyć, że w odległości ok. 2 km od badanego miejsca, w miejscowości Lipowo, znajdował się młyn o metryce XIV-wiecznej²¹. Z uwagi na dużą ilość materiału zabytkowego rejestrowanego podczas badań, należy brać pod uwagę fakt, że w obrębie stanowiska XXI, leżą relikty średniowiecznego młyna. Należałoby przeprowadzić badania sondażowe w obniżeniu terenowym w centralnej części stanowiska XXI, bądź przy samej rzece, we wschodniej jego części.

Na przełomie XVI oraz XVII w. miało miejsce intencjonalne przekształcenie terenu stanowiska do celów funkcjonowania młyna. W tym czasie została usypana skarpa, przebiegająca na linii wschód – zachód badanej działki. Owe wyniesienie zostało przecięte wykopem sondażowym I. W profilu zachodnim owego wykopu, zarejestrowano nawarstwienia zasypiskowe z materiałem ceramicznym datowanym na przedział czasu między XV a XVI w. Jak wynika z mapy z końca XVIII w., owa skarpa mogła pełnić funkcję drogi. Potwierdzeniem tego faktu, mogą być liczne zabytki znalezione podczas prospekcji terenowej m.in. okucie brązowe z herbem Nałęcz.

Młyn został wzniesiony w I ćwierci XVIII w. Dzięki wynikom badań dendrochronologicznych, udało się ustalić, że budowla był założeniem jednoczasowym. Większość dat z próbek drewna, przypada na początek drugiej dekady XVIII w. Repertuar monet nowożytnych otwiera srebrny grosz pruski Fryderyka I Hohenzollerna z 1703 r., zdeponowany zapewne podczas wznoszenia omawianej budowli.

Analizując plan autorstwa Schrötter'a z przełomu XVIII i XIX w., zwraca uwagę duży zbiornik wodny zlokalizowany, między młynem Patorra, a miejscowością Szkotowo. Prawdopodobnie zbiornik powstał w wyniku działalności budowniczych młyna, celem spiętrzenia wody. Za takim scenariuszem, przemawia następujące aspekty.

Po pierwsze, bezsprzecznym argumentem są pozostałości jazu, odsłoniętego w trakcie badań archeologicznych. Funkcję jazu pełnił najprawdopodobniej rząd dra-

²¹ R. Kubicki, *Młynarstwo w Państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 469.

nic, odsłonięty w całości, podczas II etapu badań. Wzmocnienie północnej ściany budynku młyna, złożone z solidnej konstrukcji drewnianej, z pionowych oraz poziomych bali, potwierdza, że z tej części na obiekt napływała woda ze zbiornika. Odsłonięta belka leżąca na całym wzmocnieniu, z wycięciem oraz licznymi wytarciami (śladowi użytkowania), była zapewne dolną partią konstrukcji otwierającej wlot wody do młyna.

Po drugie, zarejestrowano intencjonalne przekształcenia terenu. Oprócz omawianej wyżej skarpy, wzniesiono ścianę drewnianą, wzmocnioną rzędem dranic, mającą na celu doprowadzenie wody na jaz oraz zapobieganie wpływaniu wody między skarpe a budynek młyna.

Trudno ocenić na podstawie odkrytych reliktyw młyna, na jakiej wysokości znajdował się poziom użytkowy. Biorąc pod uwagę jednak wysokość skarpy oraz poziom odkrytych w wykopie V pozostałości domostwa, poziom mógł się znajdować na wysokości 184,40 m n.p.m. Na tym właśnie poziomie zarejestrowano pozostałości domniemanej drogi kamiennej w wykopie I.

Poziom ten wydaje się być prawdopodobny z uwagi na ukształtowanie terenu po byłym zbiorniku wodnym. Aby zbiornik wodny mógł być wypełniony, tak jak, na planie Schröettera lustro wody nie mogło być wyższe niż 183,50 m n.p.m. Poziom ten pokrywałby się mniej, więcej z wysokością dranic, których najwyższe partie uchwycono na ok. 183,30 m n.p.m.

Obserwując układ drogi na planie z końca XVIII w., możliwe jest że na poziomie 184,40 m n.p.m., nad pozostałościami jazu w przeszłości mógł znajdować się pomost drewniany, łączący dwa brzegi Szkotówki.

Na podstawie odsłoniętych pozostałości drewnianych młyna, należy stwierdzić, że w zachodniej części budynku mieścił się mechanizm. Wskazują na to liczne słupy drewniane, skoncentrowane w tej części, a także wieniec złożony z czterech belek drewnianych z licznymi otworami konstrukcyjnymi. Dodatkowym argumentem było skupisko kamieni młyńskich, leżące za południowo-zachodnim narożnikiem budynku. Pękające w trakcie pracy kamienie wyrzucano, za obszar budynku, zapewne w tę część terenu.

W trakcie badań nie zarejestrowano fragmentów koła młyńskiego. Sporna pozostaje kwestia lokalizacji owego kluczowego elementu. Na podstawie przeprowadzonych badań, wydaje się, że koło zlokalizowane było wewnątrz konstrukcji wieńcowej budynku. Za tym argumentem, przemawiają ślady wytarcia, na tylnej ścianie konstrukcji. Należy podkreślić, że owe wytarcie jest w najbliższej odległości od układu prostokątnego desek w południowo-zachodniej części młyna. Sądząc po szerokości uchwyconych śladów koło mogło mieć 0,8 m szerokości.

Niezwykle trudna do określenia pozostaje kwestia rodzaju koła młyńskiego. Na obecnym stadium badań o wiele bardziej możliwe było zastosowanie koła

podsiębiernego od nadsiębiernego. Za kołem podsiębiernym lub śródsiębiernym, przemawiają: regulowany poziom wody, jaz chroniący przed krą w zimie, mała moc produkcyjna, o czym świadczą rozmiary kamieni młyńskich. Zastosowanie koła nadsiębiernego potwierdzałyby, obecność jazu, służącego do spiętrzania wody w zbiorniku młyńskim, zaś zaprzeczałyby mała różnica poziomów między lustrem zbiornika a elementami młyna (koło byłoby za wysoko by woda na nie spadała).

Młyn funkcjonował nieprzerwanie od momentu powstania, aż do I ćwierci XIX w. Lata świetności obiektu przypadają na XVIII oraz XIX w., o czym świadczą pozyskane zabytki archeologiczne. Z tych stuleci, pochodzi największa ilość zabytków wydzielonych (monet, guzików, ozdób) oraz masowych (ceramika). Zarejestrowane w wykopie V pozostałości domostwa o charakterze mieszkalno-gospodarczym, powstały w tym samym czasie, co budynek młyna. Podczas eksploracji omawianego wykopu, pozyskano gamę zabytków metalowych oraz ceramicznych datowanych na XVIII i XIX w.

Kluczowym wydarzeniem w historii młyna Patorra była połowa XIX w., a dokładnie 28 lutego 1843 oraz 23 stycznia 1846 r., kiedy to król Prus Wschodnich Fryderyk Wilhelm IV wydał dekrety, mające na celu melioracje terenów Nidzicy, Działdowa oraz Szkotowa²². Prace mające na celu osuszanie podmokłych terenów trwały między 1847 a 1852 r. Prawdopodobnie w tym czasie przeprowadzono pierwszą meliorację rzeki Szkotówki na południe od miejscowości.

Na planie z 1880 r. wykonanego przez *Köglisch Preußischen Landesautnahme*, przy młynie nie ma śladów po rozległym zbiorniku wodnym, który istniał jeszcze 80 lat wcześniej. Obniżenie wód w rejonie Patorry, w dużym stopniu przyczyniło się do niedługiego upadku obiektu.

Mimo, omówionego faktu młyn funkcjonował zapewne do pierwszej lub drugiej dekady XX w. Najmłodszą monetą, pozyskaną z rejonu wykopalisk jest 5 fenigów z 1914 r. wybitych za Wilhelma II Hohenzollerna (1888–1918). Prawdopodobnie w okolicach tego roku, młyn zaczął popadać w ruinę. Być może miało to związek ze zmianą właściciela na początku XX w. W latach 20 Ivan von Livonius właściciel dóbr w Szkotowie, którego majątek liczył ok. 1000 ha, sprzedał swoją własność. Majątek Szkotowa zmniejszył się do 361 ha, a właścicielem był niejaki von Schack²³.

Podczas badań archeologicznych na stanowisku XXI w Szkotowie na reliktach drewnianych nie dostrzeżono śladów ognia oraz zniszczeń. Obiekt najprawdopodobniej w momencie porzucenia, zaczął popadać w ruinę. Z uwagi, że brakuje górnych partii obiektu, a podczas eksploracji nie rejestrowano dużej ilości pali oraz

²² M. Meyhofer, op. cit., s. 188.

²³ A. Zielińska, *Dzieje miasta i okolic w latach 1807–1914*. [w:] *Historia Nidzicy i okolic*, s. 249.

belek na złożu wtórnym, budowla została rozebrana. Potwierdzeniem tej hipotezy jest brak przedmiotów codziennego użytku w zbiorze pozyskanych zabytków.

Na mapie z 1926 r., wykonanej przez *Reichsamt für Landesaufnahme* w obrębie interesującego nas rejonu nie widnieje żadna wzmianka o istniejącym w tym miejscu młynie (Ryc. 3). Obiekt po grabieży drewna oraz przedmiotów codziennego użytku, został zasypany zwałami żółtego piasku ze żwirem. Z czasem rolnicy, z uwagi, że miejsce to nie nadawało się do uprawy, zaczęli zwozić w to miejsce kamienie z okolicznych pól.

Prawdopodobnie w latach 20 XX w. w rejonie badanej działki wykonano rowy melioracyjne pól oraz rzeki Szkotówki, budując betonowy most. Z okolic drogi przy moście pozyskano monetę Republiki Weimarskiej z 1925 r.

Wśród pozyskanych zabytków metalowych ze względu na funkcję, wyróżnić możemy: monety, ozdoby ciała oraz odzieży, militaria, okucia przedmiotów, elementy konstrukcyjne budowli, narzędzia, fragmenty niecharakterystycznych przedmiotów.

Z badań w Szkotowie, pozyskano dość bogaty zbiór monet, wykonanych ze srebra, brązu oraz miedzi. Łącznie zebrano 41 monet o chronologii od średniowiecza, aż po czasy nowożytne i współczesne. Dwunastu monet ze względu na częściowe lub całkowite wytarcie nie udało się rozpoznać. Najwcześniejszą z rozpoznanych monet jest szeląg krzyżacki Konrada von Erlichshausena (Tabl. IX:11a,b). Większość zbioru reprezentują monety Królestwa Pruskiego, wybite za panowania Fryderyka I Hohenzollern (Tabl. VIII:6,ab); Fryderyka II Wielkiego (Tabl. VII:2, 4, IX:9, IX:10); Fryderyka Wilhelma IV Hohenzollerna (Tabl. VIII:7,8); Wilhelma I (Tabl. VIII:8, IX:12). Z czasów Cesarstwa Niemieckiego odnotowano monety z czasów rządów Wilhelma I (Tabl. VII:3, VIII:5) oraz Wilhelma II (Tabl. X:14). Najmłodsze monety pochodzą z czasów Republiki Weimarskiej (Tabl. X:13).

W trakcie badań archeologicznych na stanowisku XXI w Szkotowie, pozyskano duży zbiór ozdób ciała oraz odzieży.

Najstarszym zabytkiem odkrytym w Szkotowie jest zapinka brązowa (Tabl. I:1) odkryta w warstwie humusu. Zapinka należy do II grupy 3 serii wschodniej, typu 41 wg typologii Oscara Almgrena²⁴. Z uwagi na dość łagodne rysy zabytku, słabo poszerzonej główce oraz nóżce zabytku, należy zaliczyć ją do pododmiany A 41 X1²⁵. Chronologię tego zabytku zamyka się w fazie B2/C1 lub B2/C1 – C_{1a}²⁶ tj. w chronologii bezwzględnej, druga połowa II w. n. e. oraz pierwsza ćwierć III w. n.

²⁴ O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrußischen*, Formen, Mannus – Bibliothek 32, Leipzig 1923 (Stockholm 1897).

²⁵ J. Schuster, *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41)*, Wiadomości Archeologiczne LVIII, (2006), s. 105.

²⁶ K. Godłowski, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCXVII = Prace Archeologiczne 11 (1970).

e. Zabytek ze względu na rozmiary, materiał oraz kształt, zaliczany jest do egzemplarzy interkulturowych. Z uwagi, że zabytek odkryto w rejonie Garbu Lubawskiego, należy go wiązać z osadnictwem kultury wielbarskiej.

Wśród ozdób odzieży najliczniejszy zbiór pozyskanych zabytków stanowią guziki. Zebrano ze miejsca dawnego młyna oraz badanej działki 30 guzików wykonanych ze srebra oraz brązu. Najstarsze egzemplarze (Tabl. I:5,6) należy datować na XVII–XVIII w. Najmłodsza sztuka pochodzi z lat 50 XX w. i jest to ozdoba PRL-owskiego munduru wojskowego. Wyróżnić należy 4 guziki ornamentowane motywem roślinnym (Tabl. I:8), rozetą (Tabl. II:2) oraz różnego rodzaju liniami oraz krzywymi.

Wśród ozdób okolic szyi wyróżnić możemy aplikacje brązowe z otworami do mocowania. Odkryto 5 aplikacji od odzieży. Jeden z egzemplarzy posiadał figurkę Jezusa na krzyżu. Inny posiadał zdobienie w kształcie lilijki (Tabl. I:7). Pozostałe 2 egzemplarze z uwagi na stan zachowania trudno określić. Wszystkie tego typu ozdoby pochodzą z XVIII–XIX w. Kolejną kategorią zabytków, które zarejestrowano w Szkotowie są sprzączki od pasa, które wystąpiły w liczbie 6 sztuk. Cztery z nich wykonane były z żelaza, zaś dwie z brązu. Egzemplarze z żelaza reprezentują proste, jednodelne, prostokątne formy wykonane z drutu o przekroju prostokątnym (Tabl. II:7,8). Jedna sztuka, zachowana szczątkowo, pierwotnie posiadała środkową oś z kolcem (Tabl. II:6). O analogicznej konstrukcji jest egzemplarz brązowy, bogato zdobiony ornamentem roślinnym (Tabl. II:4). Pozostałe egzemplarze reprezentują proste formy prostokątne.

W trakcie badań pozyskano 2 pierścionki. Jeden z nich wykonany z brązu, posiadał 2,4 cm średnicy, zdobiony był z jednej strony motywem roślinnym (Tabl. I:9). Drugi z odkrytych egzemplarzy to w bardzo dobrym stanie zachowana, srebrna (Ag 800) obrączka o średnicy 1,8 cm, wykonana z metalu z płaskiej taśmy o szerokości 0,5 cm, której boki wykończone były drobnym zdobieniem. We wnętrzu obrączki widniał napis „AD” oraz data 1772 (Tabl. I:10). Do omawianej kategorii zabytków, należy także, znaleziony bez kontekstu archeologicznego (w hałdzie) srebrny janczarek (Tabl. II:3).

Wśród militariów, które wydzielono w trakcie prac archeologicznych zaliczyć należy 3 ołowiane kulki od muszkietu. Zabytki pochodzą najprawdopodobniej XVII–XVIII w.

Do najbardziej spektakularnych zabytków odsłoniętych na badanej działce, należy brązowe okucie drewnianego przedmiotu, z herbem Nałęcz (Tabl. II:1). Odsłonięcie przedmiotu na nasypie, na kamieniach (w miejscu domniemanej drogi), sugeruje, że przedmiot był zapewne elementem ozdobnym karocy (?). Zabytek lekko wygięty, posiadał 12 cm wysokości oraz 11 cm szerokości. Po wewnętrznej stronie znajdowały się cztery wypustki do osadzenia w drewnie. Ciężko ocenić chrono-

logię przedmiotu, ale zapewne należy go datować na przedział czasu między XVII a XIX w.

W trakcie zakładania wykopu pod dawny młyn wodny, w humusie odkryto fragment brązowego okucia grzbietu książki (Tabl. I:4). Fragment aplikacji posiadał 7,5 cm długości oraz 1 cm szerokości. Takie okucia należy datować na XVIII–XIX w.

Podczas prac archeologicznych w wykopach I–VIII, zbierano elementy żelazne będące elementami konstrukcyjnymi. Do tej kategorii zaliczono gwoździe, elementy konstrukcyjne pieca oraz duże przedmioty żelazne pełniące funkcję zaczepów, bądź wzmocnień.

W wykopie V zarejestrowano relikty pieca kaflowego, w którego okolicy zabrano 15 fragmentów żelaznych, tworzących pierwotnie blat oraz fajerki. Ponadto pozyskano dużą ilość dużych elementów żelaznych, będących zapewne zaczepami, bądź wzmocnieniami drewnianych konstrukcji. W kategorii narzędzi znalazły się trzy przedmioty: 3 fragmenty żelaznych noży oraz 2 haczyki do połowy ryb.

Noże zachowały się wyłącznie szczątkowo (ostrza bądź kolce do rękojeści). Wszystkie zabytki były jednosieczne, małych rozmiarów 3–6 cm.

Haczyki do połowy ryb wykonane były z żelaza. Jeden egzemplarz zachował się w szczątkowym stanie. Drugi posiadał wysokość 3,5 cm, wykonany był z taśmy żelaznej o szerokości 0,4 cm (Tabl. II:5).

W trakcie prowadzenia prac wykopaliskowych na bieżąco określano chronologię znalezionych zabytków ceramicznych. Ze wszystkich założonych wykopów badawczych pozyskano dość bogaty zbiór ceramiki naczyniowej oraz budowlanej. Łącznie zebrano 1451 fragmentów, z czego: 1408 należy do ceramiki naczyniowej oraz 43 do budowlanej.

Ceramika naczyniowa reprezentuje spectrum chronologiczne od XIV, aż po XX w. Wszystkie naczynia wykonywane były na kole. Część naczyń posiadała powierzchnie szkliwione.

Wśród zabytków wykonanych z surowca kamiennego, wyróżnić możemy dwie kategorie: osełkę oraz kamienie młyńskie.

Osełka wykonana była z piaskowca, posiadała kształt walca o wysokości 11 cm oraz średnicy 4,5 cm. Na przedmiocie widniały ślady intensywnego użytkowania, zwłaszcza na płaszczyźnie bocznej.

Najliczniejszą grupę zabytków kamiennych stanowiły fragmenty kamieni młyńskich. Podczas badań wykopaliskowych pozyskano zbiór 22 fragmentów młyńskich żaren rotacyjnych. Wszystkie zebrane zabytki wykonane były z granitu. Jedynie trzy zabytki zachowały się w 50–70%. Pozostała część to fragmenty 10–40% całych kamieni młyńskich. Wyróżnić możemy 2 rozmiary używanych w szkotowskim młynie kamieni. Pierwszy rozmiar to małe kamienie o średnicy

40–50 cm. Tę grupę wielkościową reprezentują 2 zabytki (Tabl. XI:3, 4). Pozostałe 20 fragmentów kamieni to okazy duże, o średnicy 78–90 cm. (Tabl. XI:1, 5–11, Tabl. XII:12–22).

Żarna rotacyjne posiadały grubość w przedziale od 7 do 22 cm. Średnica otworu mieściła się w granicach od 8 do 18 cm.

Jeden egzemplarz na największej płaszczyźnie posiadał ręcznie wyrzeźbione, promieniście rozłożone żłobki, rozchodzące się od krawędzi do otworu kamienia (Tabl. XII:14). Inny egzemplarz posiadał boczne, dookolne żłobienia. Na większości zabytków widniały wyświecenia powstałe w

Badania archeologiczne na stanowisku XXI w Szkotowie, potwierdziły wzmianki źródłowe oraz przesłanki wynikające z nienaturalnego ukształtowania powierzchni o lokalizacji młyna Patorra. Archeologiczne prace badawcze wykonano w zakresie niezbędnym do dokładnego rozpoznania kompleksu obiektów oraz ustalenia ich chronologii. Ponadto wykonano konserwację zabytków metalowych, a także analizy specjalistyczne, w tym przypadku dendrochronologiczne oraz radiowęglowe C14 prób drewna.

Odkrytemu stanowisku w Szkotowie nadano numer XXI w miejscowości Szkotowo oraz 37 na obszarze AZP 32–59. Stanowisko oznaczono, jako ślad osadniczy kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich, osada/młyn z okresu późnego średniowiecza oraz jako młyn wodny z czasów nowożytności i współczesności. Funkcję oraz chronologię na podstawie wyników badań oraz pozyskanego materiału zabytkowego oznaczyli mgr Bartłomiej Kaczyński oraz mgr Adam Maciewicz.

Stanowisko zostało rozpoznane jedynie w ok. 20%. Z analizy planów archiwalnych wynika, że w obrębie stanowiska, mogą znajdować się liczne pozostałości po innych obiektach architektonicznych (m. in. młynarzówka, dawne drogi oraz młyn z fazy średniowiecznej).

Odsłonięte reliktury młyna są znaleziskiem wyjątkowym na skalę całego województwa warmińsko-mazurskiego. Należy przyznać, że w najbliższej okolicy nie posiadamy analogii do odsłoniętego obiektu.

Bartłomiej Kaczyński, *Ehemalige Wassermühle „Patorra” im Lichte der Ausgrabungsergebnisse am Fundort XXII in Szkotowo (Skottau), Kreis Nidzica (Neidenburg) vom Sommer 2012*

Zusammenfassung

Aus der Initiative eines lokalen Liebhabers der Geschichte, der 2011 die Stelle der ehemaligen Mühle in Skottau entdeckte, wurden archäologische Ausgrabungen durchgeführt. Sie hatten zum Ziel, Archivinformationen zu überprüfen sowie die Größe und Chronologie der Anlage zu bestimmen. Die Arbeiten wurden im Sommer 2012 durchgeführt. Während der komplexen archäologischen Forschungen wurden hölzerne Überreste der ehemaligen Wassermühle sowie des in der Nähe liegenden Gehöfts aufgedeckt. Das Mühlgebäude wurde auf einem Viereck aus Kiefernspfählen gebaut. Im nördlichen Teil wurden Überreste des Stauwehrs entdeckt. Darüber hinaus wurden einige Konstruktionselemente aufgedeckt, die mit dem Funktionieren des Objekts zu tun hatten, z.B. Fragmente einer Brücke sowie Wände, die die Konstruktion befestigt und das Wasser zum Stauwehr geleitet haben. Aufgrund der durchgeführten archäologischen und dendrologischen Forschungen wurde die Chronologie des Objekts festgestellt (es war ein Bau aus der Neuzeit, vom 18. bis 20. Jh.). Es wurde auch ein Versuch unternommen, den Prozess des Funktionierens des Objekts zu rekonstruieren (die Bestimmung der Stelle des Mühlmechanismus, die Art und Ortsbestimmung des Mühlrads). Es wurden viele Fundgegenstände aus Metall, Stein und Keramik entdeckt, die ein breites chronologisches Spektrum vom 2. bis 20. Jh. repräsentieren.

Übersetzt von Alina Kuzborska

Bartłomiej Kaczyński, *The former water mill “Patorra” in the light of archaeological excavations carried out in the summer of 2012, site XXI in Szkotowo, Nidzica County*

Summary

Archaeological investigations were carried out on the initiative of a local history enthusiast, who discovered the site of the former water mill in Szkotowo in 2011. Their purpose was to verify archival information, as well as to determine the size and date of the structure. The work was carried out in the summer of 2012. In the course of complex archaeological investigations, the wooden remains of the former watermill and nearby house were uncovered. The mill building was erected on a rectangular plan in a frame construction from pine. The remains of the weir were recorded in the northern part of the site. A number of structural elements related to the functioning of the facility were uncovered, i.e. parts of the platform, the reinforcing walls of the structure and the water supply to the weir. On the basis of archaeological and dendrochronological studies, the structure could be dated to modern times (18th – 20th centuries), and an attempt was made to reconstruct how the mill functioned (determining the place of the mill mechanism, the type and location of the wheel). A large collection of metal, stone and ceramic finds representing a chronological range from the 2nd to 20th century was recovered.

Translated by Aleksander Pluskowski

Mgr Bartłomiej Kaczyński
Ośrodek Badań nad Antykem Europy Południowo-Wschodniej
Uniwersytet Warszawski
bartlomiej.kaczynski@yahoo.com

Bibliografia:

- Almgren Oscar
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen, Formen, Mannus – Bibliothek 32, Leipzig (Stockholm 1897).*

Godłowski Kazimierz

1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCXVII = Prace Archeologiczne 11.

Jackiewicz-Garniec Małgorzata, Garniec Mirosław

1999 *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn.

Kętrzyński Wojciech

2009 *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Olsztyn.

Kubicki Rafał

2012 *Młynarstwo w Państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk.

Matuszewski Edward

1976 *Dzieje wsi*, w: *Nidzica, Z dziejów miasta i okolic*, red. T. Kurzyna, Olsztyn.

Meyhöfer Max

1968 *Der Kreis Neidenburg*, Bochum.

Wijaczka Jacek

2012 *Dzieje wsi do końca XVIII wieku*, w: *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica.

Schrötter Friedrich Leopold

1812 *Karte von Ost-Preußen nabst Preußisch Littauen und West-Preußen nebst dem Netzdistrict*, Berlin 1802–1812, arkusz XVI.

Schuster Jan

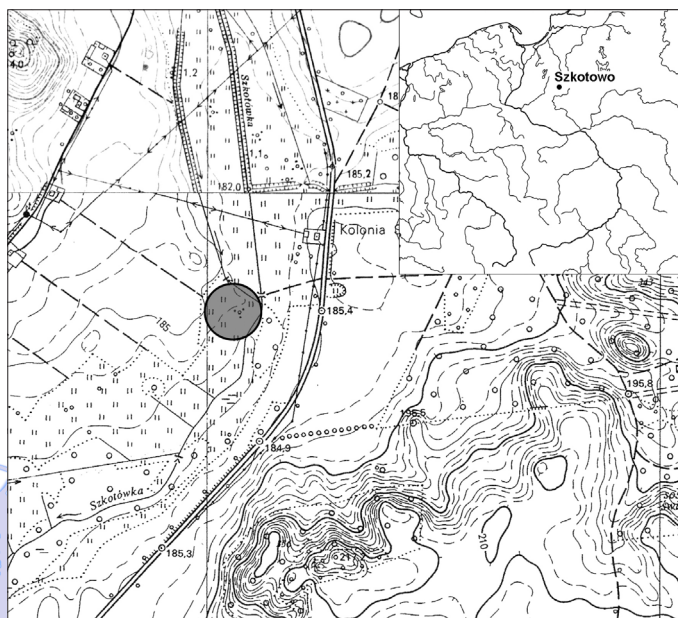
2006 *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41)*, *Wiadomości Archeologiczne* LVIII, (2006), ss. 101–119.

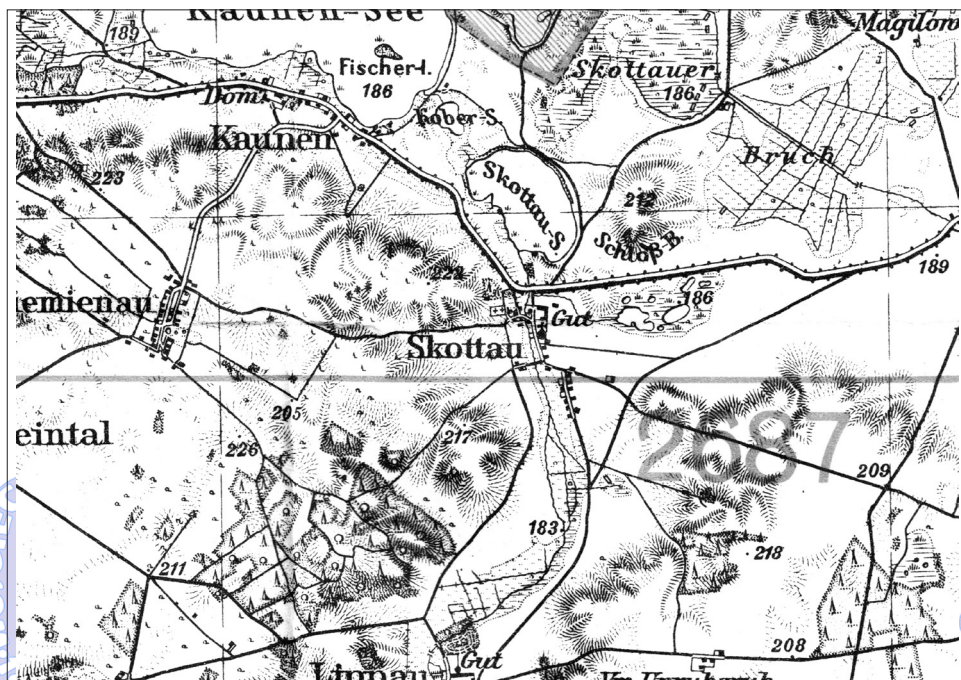
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego

1880 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, opr. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa.

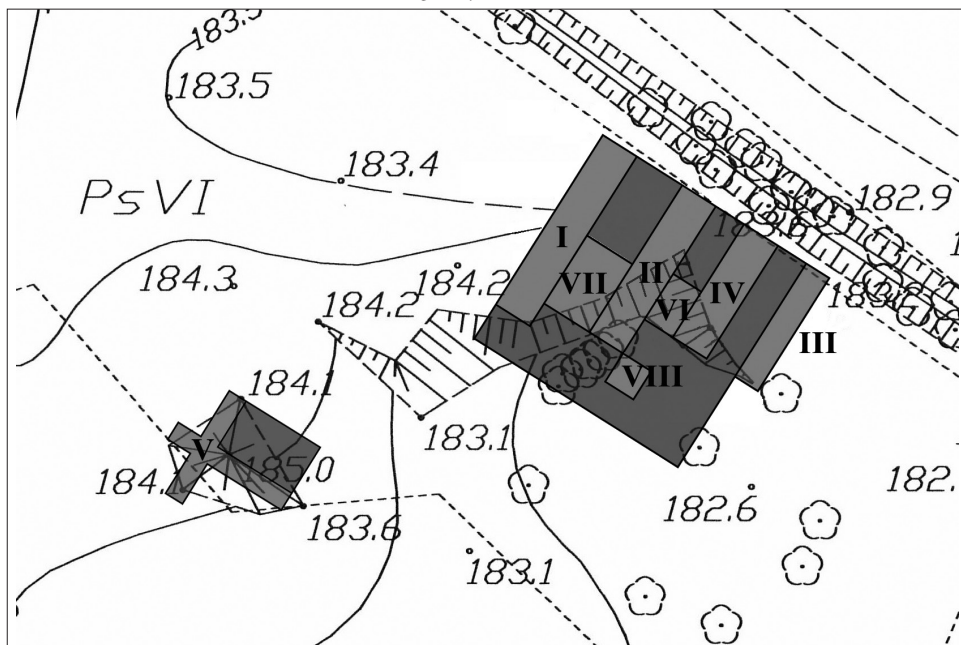
Zielińska Agnieszka

2012 *Dzieje miasta i okolic w latach 1807–1914*, w: *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica.

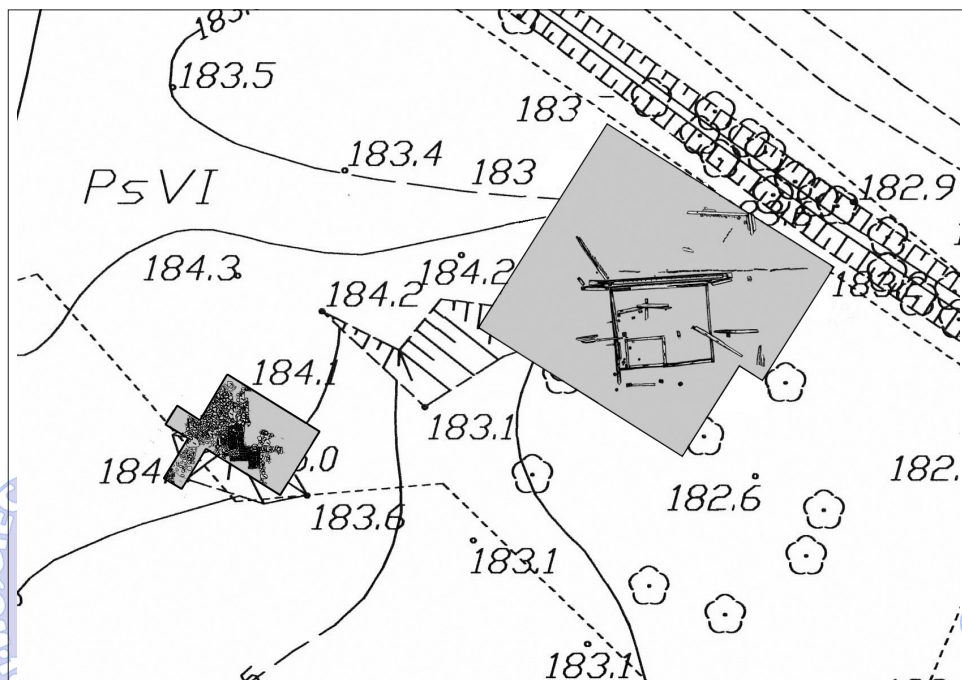

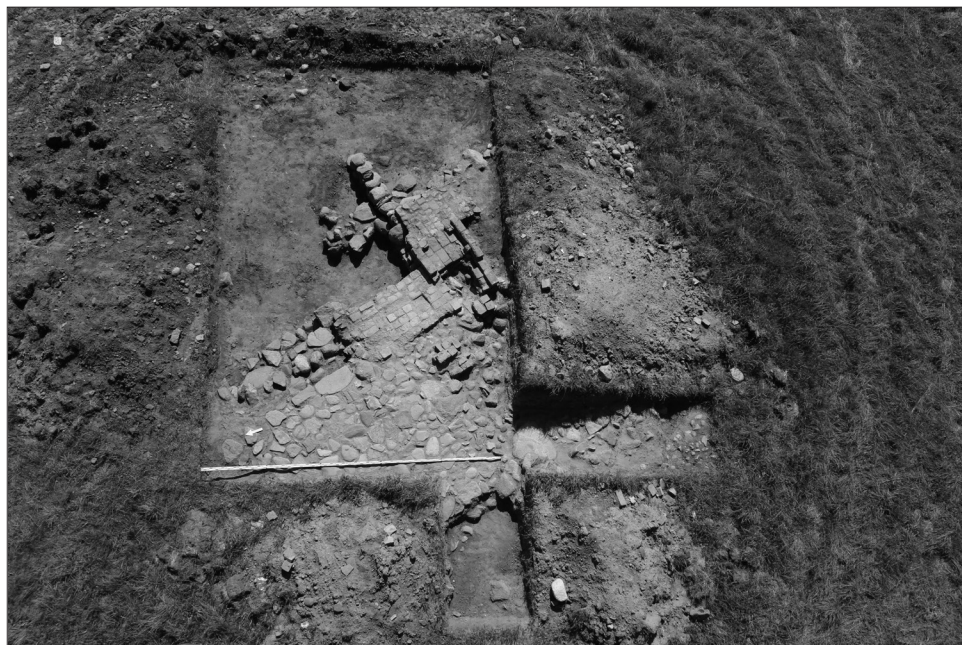
Ryc. 3. Szkotowo, st. XXI. Wycinek mapy topograficznej powiatu nidzickiego z 1936 roku, wykonanego przez Reichsamt für Landesaufnahme, bez zaznaczonego młyna. Skala 1:100 000.

Ryc. 4. Szkotowo, st. XXI. Plan stanowiska z założonymi wykopami archeologicznymi. Na czerwono – etap sondażowy, na niebiesko – etap szerokopłaszczyzowy. Oprac. B. Kaczyński.

Ryc. 5. Szkotowo, st. XXI. Plan stanowiska z nałożonymi reliktnami młyna oraz pozostałościami domostwa. Oprac. B. Kaczyński.

Ryc. 6. Szkotowo, st. XXI. Sondaż V. Rzut poziomy pozostałości domostwa z XVIII–XIX wieku. Fot. B. Kaczyński.

Ryc. 7. Szkotowo, st. XXI. Sondaż V. Bruk kamienny, będący podłogą domostwa mieszkalno-gospodarczego. Fot. B. Kaczyński.

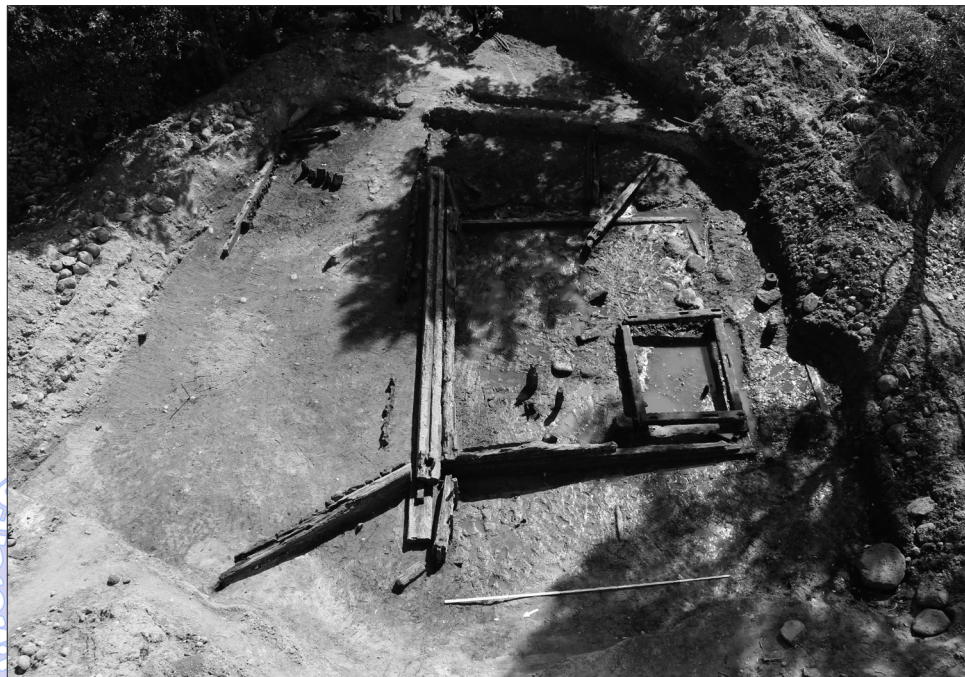
Ryc. 8. Szkotowo, st. XXI. Sondaż VI. Układ belek drewnianych odsłoniętych w trakcie badań. Fot. B. Kaczyński.

Ryc. 9. Szkotowo, st. XXI. Sondaż VII. Narożnik budynku młyna z relikdami ścian pełniących funkcję umocnień przed naporem wody. Fot. B. Kaczyński.

Ryc. 10. Szkotowo, st. XXI. Sondaż VIII. Kamień młyński wraz z pozostałościami tylnej ściany młyna. Fot. B. Kaczyński.

Ryc. 11. Szkotowo, st. XXI. Rzut poziomy reliktów drewnianych młyna *Patorra*. Fot. B. Kaczyński.

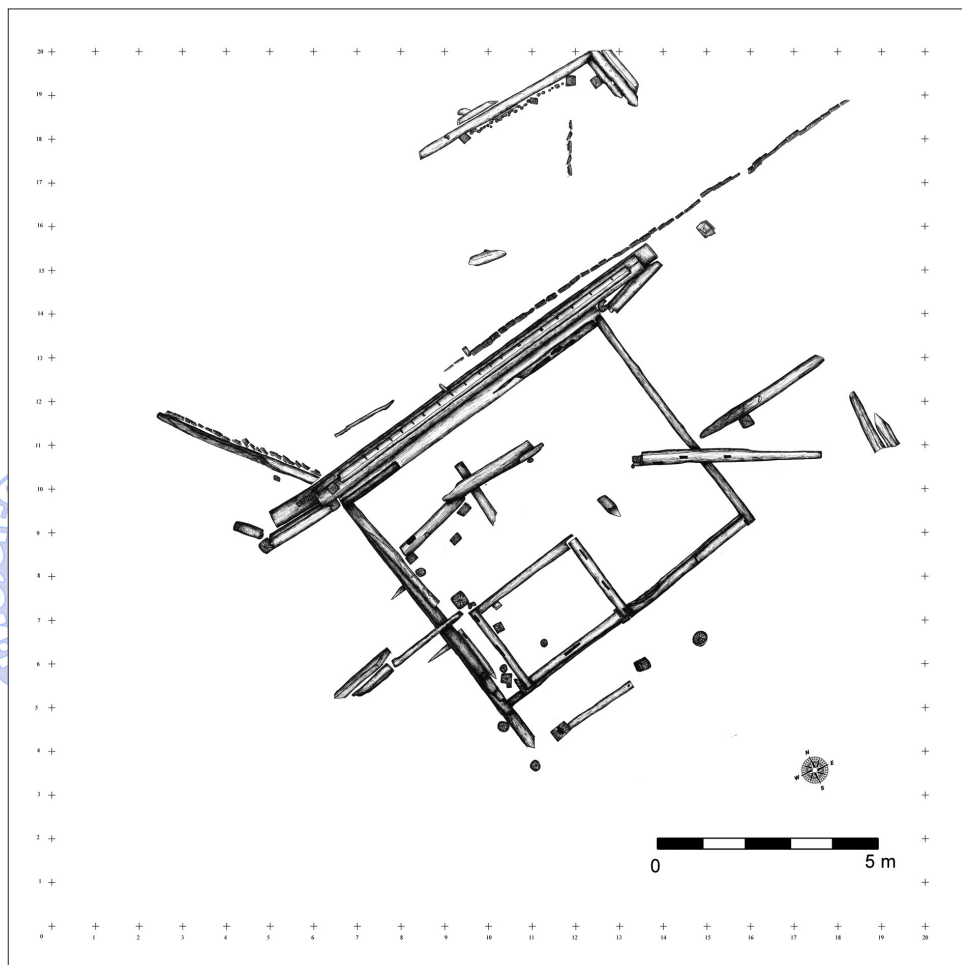
Ryc. 12. Szkotowo, st. XXI. Lico wewnętrzne, południowe północnej ściany budynku. Fot. B. Kaczyński.

Ryc. 13. Szkotowo, st. XXI. Rzut poziomy drewnianej konstrukcji, pełniącej funkcję platformy, na której leżał mechanizm. Fot. B. Kaczyński.

Ryc. 14. Szkotowo, st. XXI. Ujęcie konstrukcji drewnianej, wzmacniającej północną ścianę młyna, przed naporem wody. Fot. B. Kaczyński.

Ryc. 15. Szkotowo, st. XXI. Plan konstrukcji drewnianych odsłoniętych w trakcie badań. Rys. B. Kaczyński, A. Kicka.

9a. Szk_W_19_2012.JPG

9b. Szk_W_19_2012.JPG

10a. Szk_W_40_2012.JPG

10b. Szk_W_40_2012.JPG

11a. Szk_W_46_2012.JPG

11b. Szk_W_46_2012.JPG

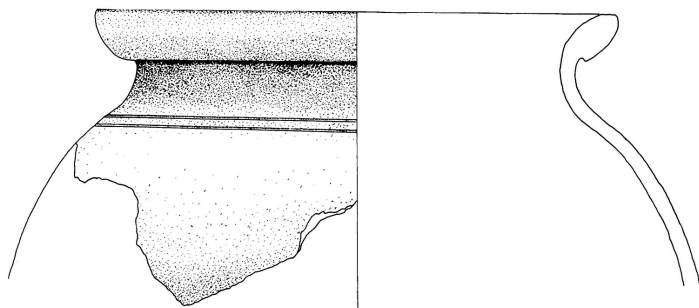

12a. Szk_72_2012.JPG

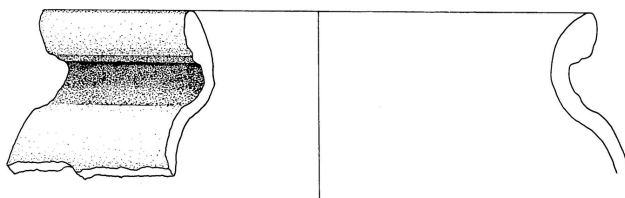

12b. Szk_72_2012.JPG

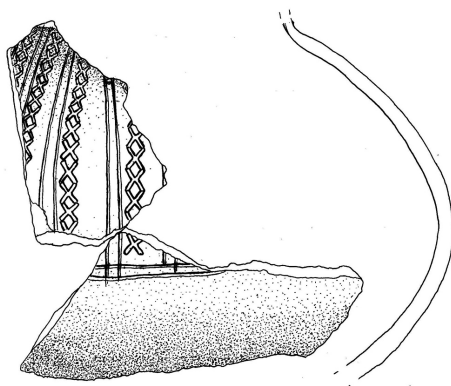
**Tabl. IX Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Fotografie monet.
(9 - 12 srebro). Fot. A. Kicka**

1. Szk/M/22/2012

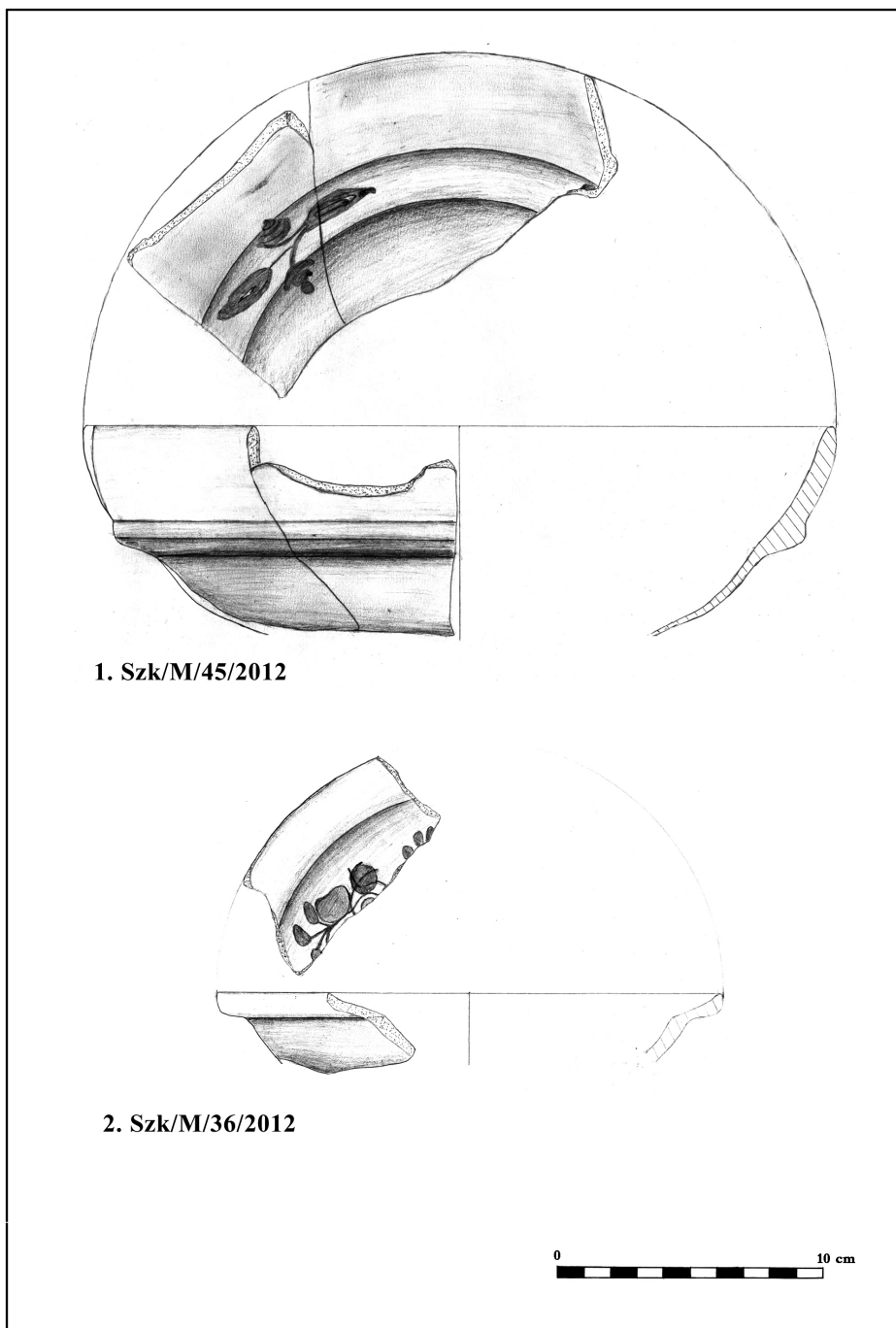
2. Szk/M/22/2012

3. Szk/M/22/2012

Tabl. V. Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Fragmenty ceramiki z XVII - XVIII wieku.
Rys. A. Kicka, D. Barcz.

Tabl. VI. Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Ceramika z XIX wieku.
Rys. A. Kicka

1a. Szk_W_01_2012.JPG

1b. Szk_W_01_2012.JPG

2a. Szk_W_06_2012.JPG

2b. Szk_W_06_2012.JPG

3a. Szk_W_12_2012.JPG

3b. Szk_W_12_2012.JPG

4a. Szk_W_13_2012.JPG

4b. Szk_W_13_2012.JPG

**Tabl. VII Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Fotografie monet.
(1,2,3 - miedz, 4 - srebro 0,333). Fot. A. Kicka.**

5a. Szk_W_14_2012.JPG

5b. Szk_W_14_2012.JPG

6a. Szk_W_15_2012.JPG

6b. Szk_W_15_2012.JPG

7a. Szk_W_16_2012.JPG

7b. Szk_W_16_2012.JPG

8a. Szk_W_18_2012.JPG

8b. Szk_W_18_2012.JPG

**Tabl. VIII Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Fotografie monet.
(5,7,8 - miedz, 6 - srebro). Fot. A. Kicka**

13a. Szk_77_2012.JPG

13b. Szk_77_2012.JPG

14a. Szk_85_2012.JPG

14b. Szk_85_2012.JPG

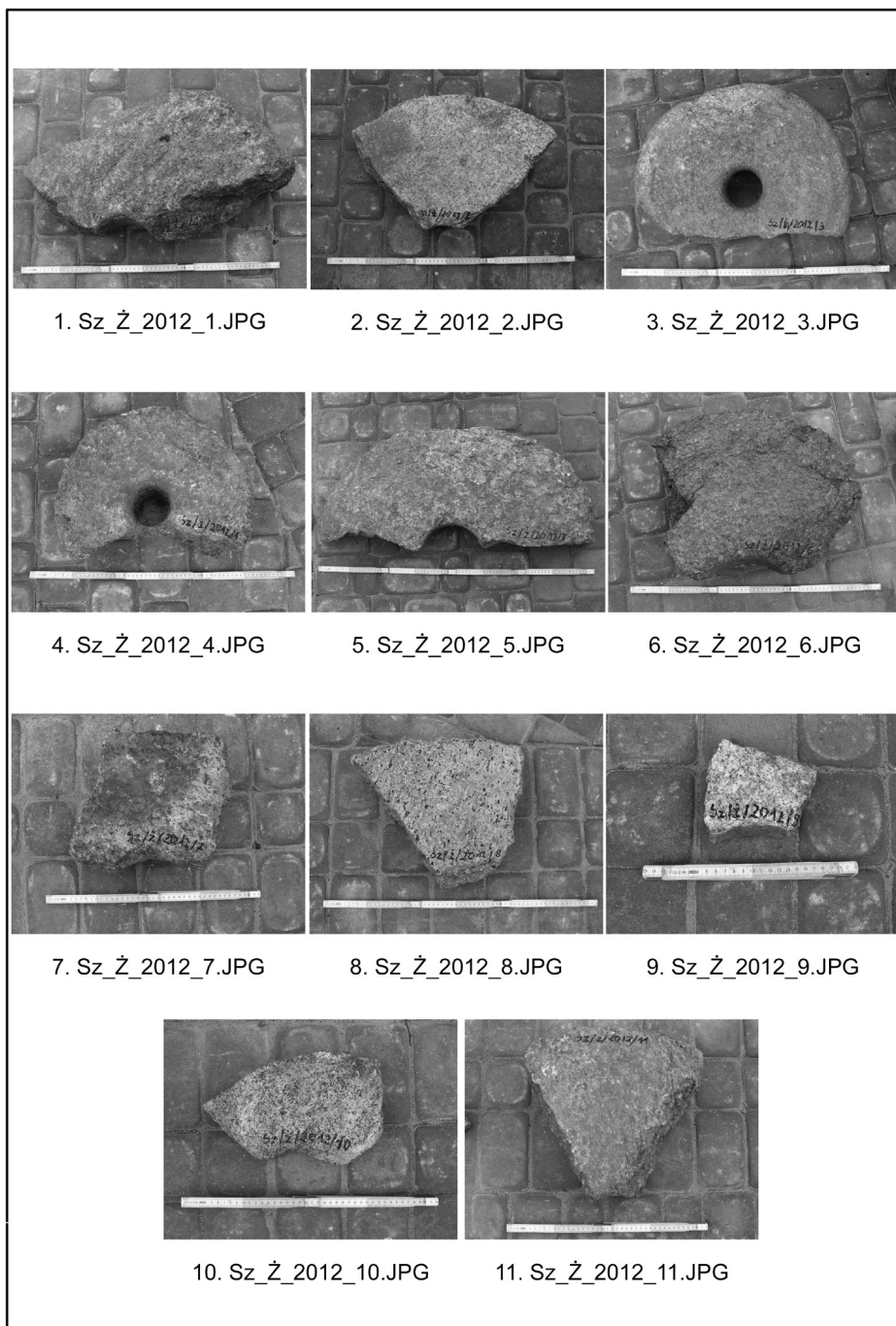

15. Szk/W/127/2012

16. Szk/W/132/2012

Tabl. X. Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Fotografie zabytków.
(13,14 - miedź, 15 - 16 - żelazo). Fot. A. Kicka

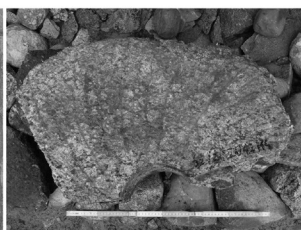
Tabl. XI. Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Fotografie fragmentów kamieni młyńskich. (1-11 - granit). Fot. A. Kicka

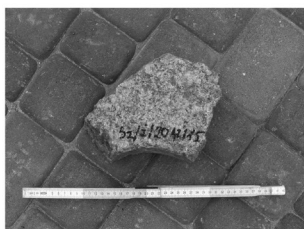
12. Sz_Ż_2012_12.JPG

13. Sz_Ż_2012_13.JPG

14. Sz_Ż_2012_14.JPG

15. Sz_Ż_2012_15.JPG

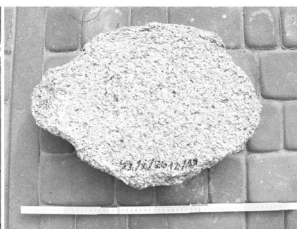
16. Sz_Ż_2012_16.JPG

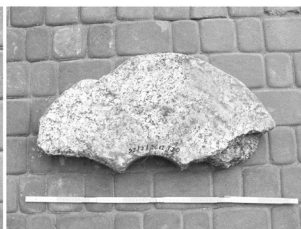
17. Sz_Ż_2012_17.JPG

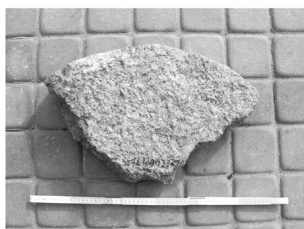
18. Sz_Ż_2012_18.JPG

19. Sz_Ż_2012_19.JPG

20. Sz_Ż_2012_20.JPG

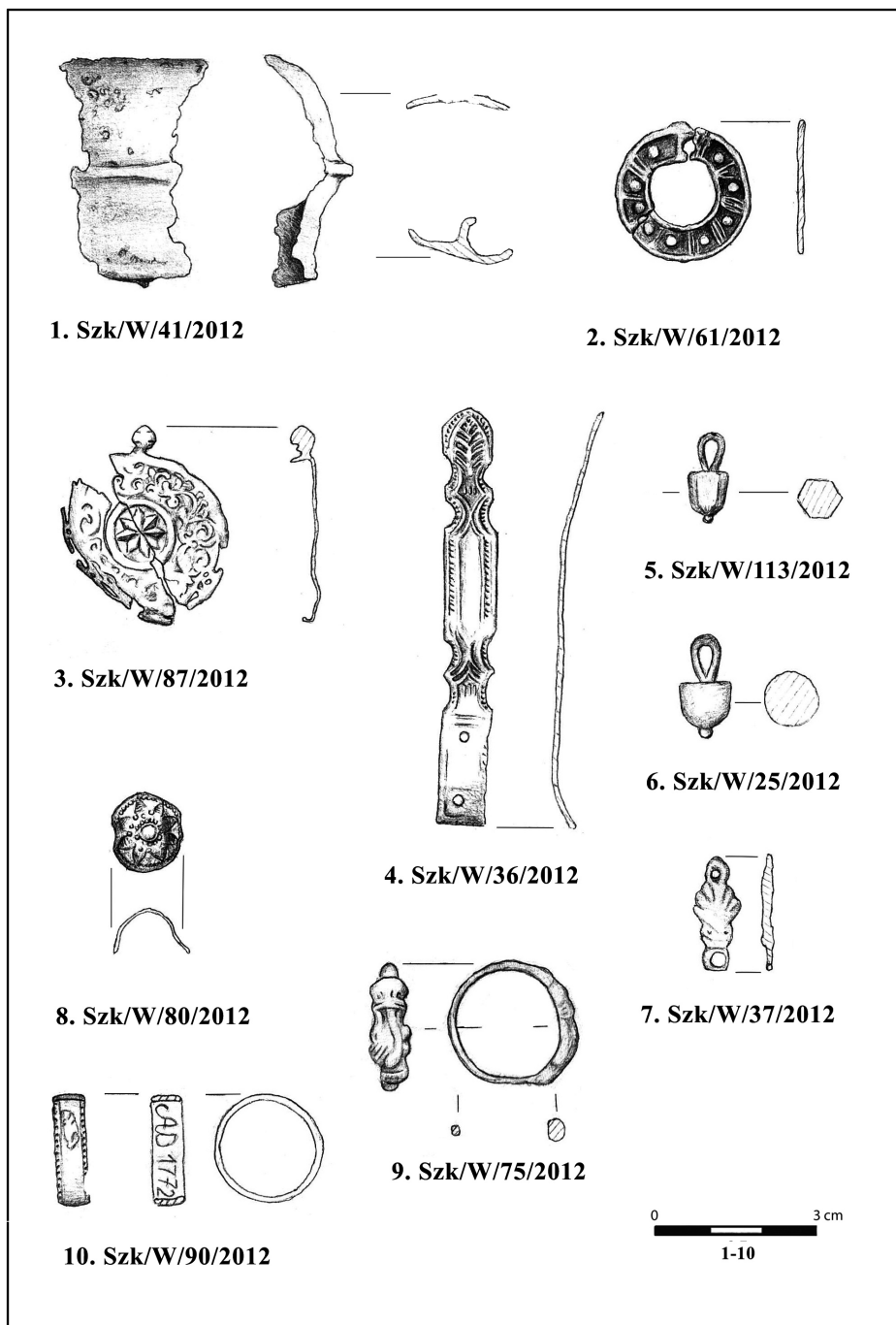

21. Sz_Ż_2012_21.JPG

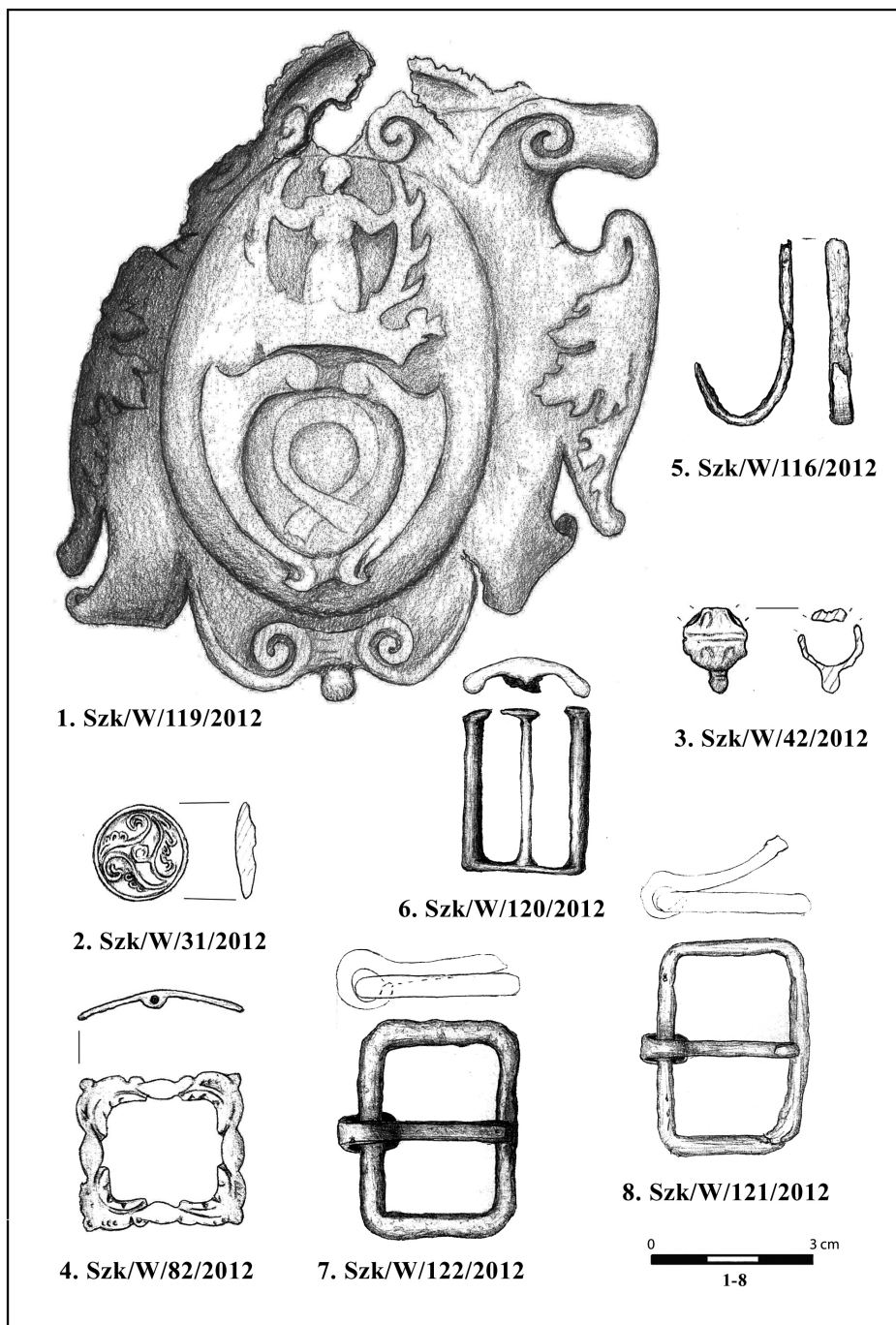

22. Sz_Ż_2012_22.JPG

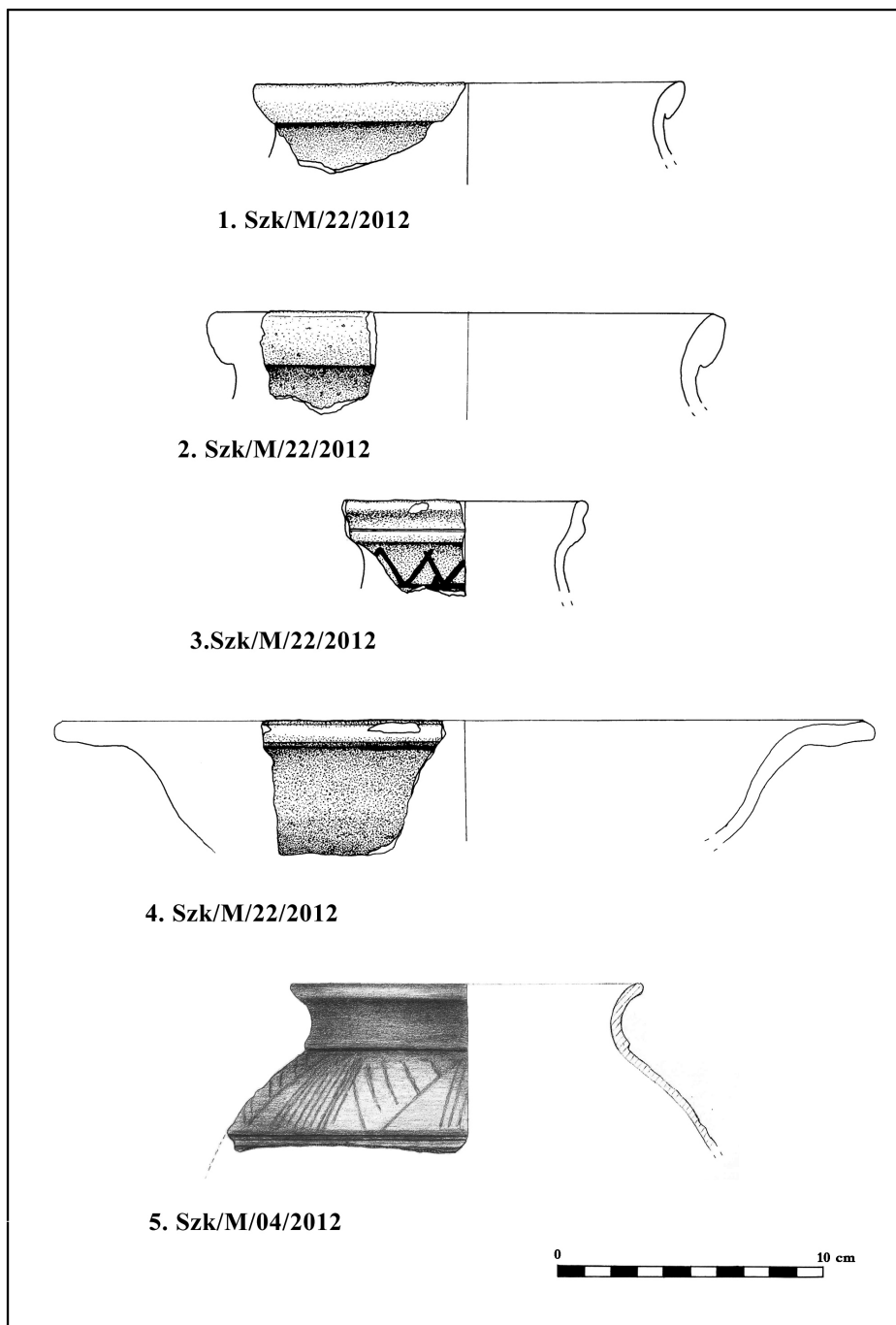
Tabl. XII. Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Fotografie fragmentów kamieni młyńskich. (12 - 22 - granit). Fot. A. Kicka

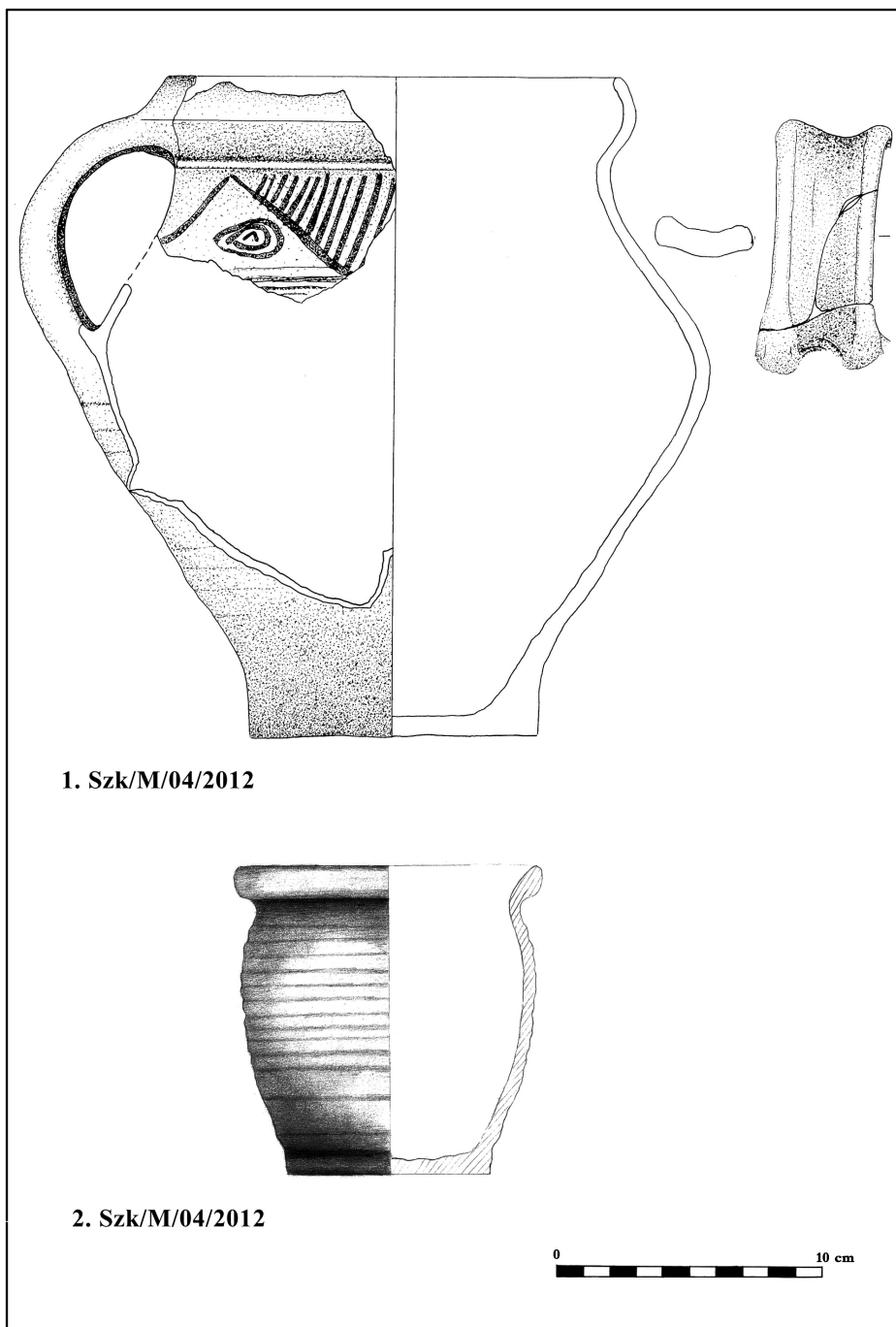
Tabl. I. Szkatuła, st. XXI, pow. nidzicki. Zabytki wydzielone
(1,3,4,7,9 - brąz, 2,5,6,8,10 - srebro). Rys. D. Barcz

Tabl. II. Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Zabytki wydzielone
(1,4 - brąz, 2,3 - srebro, 5,6,7,8 - żelazo). Rys. D. Barcz

Tabl. III. Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Fragmenty naczyń ceramicznych z XIV-XV wieku. Rys. D. Barcz, A. Kicka.

Tabl. IV. Szkotowo, st. XXI, pow. nidzicki. Naczynia ceramiczne z XV - XVI wieku. Rys. D. Barcz